

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ (МИНТАҚАВИЙ) МАРКАЗИ**

**“ЖАХОН АРХЕОЛОГИЯСИ”
МОДУЛИ БЎЙИЧА
Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А**

Тошкент – 2021

**Мазкур ўқув-услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2020 йил 7 декабрдаги 648-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчилар: Р. Сулейманов, ЎзМУ Археология кафедрасининг
профессори
Ш.Шоназаров ЎзМУ Археология кафедрасининг
катта ўқитувчиси

Тақризчилар: А. Сагдуллаев, ЎзМУ Археология кафедрасининг
академики
Ф. Очилдиев, ЎзМУ Археология кафедрасининг
доценти

*Ўқув -услубий мажмуа Ўзбекистон миллий университети Кенгашининг
қарори билан нашрга тавсия қилинган (2020 йил 24 декабрдаги №3 -сонли
баённомаси)*

МУНДАРИЖА:

I. ИШЧИ ДАСТУР	3
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	14
III. НАЗАРИЙ МАНБУЛАТ МАТЕРИАЛЛАРИ	17
IV. АМАЛИЙ МАНБУЛАТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	63
V. ГЛОССАРИЙ	103
VI. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	120

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда тасдиқланган “Таълим тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сон, 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармонлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарорларида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим соҳаси бўйича педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мазмуни, сифати ва уларнинг тайёргарлигига қўйиладиган умумий малака талаблари ва ўқув режалари асосида шакллантирилган бўлиб, унинг мазмуни кредит модул тизими ва ўқув жараёнини ташкил этиш, илмий ва инновацион фаолиятни ривожлантириш, педагогнинг касбий профессионалигини ошириш, таълим жараёнига рақамли технологияларни жорий этиш, махсус мақсадларга йўналтирилган инглиз тили, мутахассислик фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг креатив компетентлигини ривожлантириш, таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «blended learning», «flipped classroom» технологияларини амалиётга кенг қўллаш бўйича тегишли билим, кўникма, малака ва компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган.

Қайта тайёрлаш ва малака ошириш йўналишининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда долзарб масалаларидан келиб чиққан ҳолда дастурда тингловчиларнинг мутахассислик фанлар доирасидаги билим, кўникма, малака ҳамда компетенцияларига қўйиладиган талаблар такомиллаштирилиши мумкин.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: –“Жахон археологияси” фани тўғрисида тингловчига замонавий босқичга оид чуқур тарихий билимлар, янги илмий қарашлар ва назариялар ҳақида ахборот бериш, шунингдек, педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малака ошириш, мазкур фан ҳақидаги тингловчилар билимларини такомиллаштириш, бу борадаги муаммоларни

аниқлаш, таҳлил этиш ва баҳолаш, илғор тажрибаларни ўрганиш ва амалда қўллаш, кўникма ва малакаларини шакллантиришдан иборат.

Модулнинг вазифалари:

- Тингловчиларга жаҳон археологияси масалалари бўйича илғор таълим инновациялар, концептуал замонавий муаммолар ва ёндашувлар асослари тўғрисида маълумотлар бериш, замонавий модулли технологияларидан фойдаланиб тингловчиларни мазкур йўналишда малакасини оширишга кўмаклашиш;

- Жаҳон археологиясининг тарих фанида тутган ўрни, аҳамияти ва ривожланиш хусусиятлари ҳақидаги билимларни бойитиш;

- Юксак малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш борасидаги ислохотларни амалга ошириш жараёнида илғор хориж тажрибасини ўрганиш, улардан самарали фойдаланиш маҳоратни ошириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- плейстоцен даврида ер юзининг иқлимининг ўзгариб бориши ни;
- Африка палеолити, Яқин ва Ўрта Шарқ палеолити, Европа палеолити, МДХ Жанубий ва Жанубий – Шарқий Осиё палеолити, Узоқ Шарқ палеолитини;

- мезолит даври иқлим ўзгаришлари, палеолит даври санъати ва унинг хўжалик хусусиятлари, диний қарашларни, мезолит даври иқлим ўзгаришларини, мезолит даври хўжалик ва моддий маданият соҳаларини мезолит даври маданиятлари ва асосий археологик ёдгорликларини;

- неолит даври илк деҳқончилик марказларини, энеолит даври хусусиятларини, энеолит даври маданиятлари ва уларнинг асосий археологик ёдгорликларини, ортиқча истеъмол маҳсулотларнинг жамланишини, мулкий тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш вужудга келишини;

- илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлишини, илк шаҳар марказларининг пайдо бўлишини, Кичик Осиё ва Шарқий Ўрта Ер денгизи ҳудудининг энеолит бронза даври хусусиятларини;

- Жанубий, Жануби-шарқий ва Шарқий Осиё ҳудудларида илк цивилизациянинг шаклланиши ва тараққиёти хусусиятларини, Европанинг энеолит-бронза даври археологиясини, Триполье-Кукутени, Ямний, Афанасьев, Андронов ва бошқа маданиятларини;

- археология фанларининг ривожланиш тенденцияси, истиқболли илмий-тадқиқот йўналишларини;

- археология фани ривожининг янги босқичини *билиши* керак.

- археология фанларини ўқитиш жараёнини ташкил қилиш; мезолит даври хўжалик ва моддий маданият соҳаларидаги ютуқларини таҳлил қилиш;

- Месопотамиянинг энеолит даври маданиятлари ва уларнинг асосий археологик ёдгорликларининг амалий аҳамиятини англаш **малакаларига** эга бўлиши лозим.
- археология фанларининг устувор йўналишларини фарқлай олиш;
- МДХ худудларидаги палеолит даври ёдгорликларининг амалий аҳамиятини англаш;
- табиатнинг инсон томонидан ўзлаштирилиш муаммосининг сабабларини аниқлаш;
- цивилизациялар динамикасининг инсоният жамияти тарихи ва жаҳон цивилизацияси тараққиёти хусусиятларини ўрганишда тутган ўрни ва аҳамиятини англаш;
- ибодатхоналар жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мавқеининг ортиб бориши сабабларини аниқлаш;
- археология фани соҳасида замонавий талаблар асосида машғулотларни ташкил этиш ва ўтказиш;
- археология соҳасида замонавий фан технологияларини жорий этиш ва уларни ўқув жараёнида қўллаш **компетенцияларига** эга бўлиши лозим.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

Модулни ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

-маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан, ўтказиладиган амалий ва кўчма машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий хужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Жаҳон археологияси” курси ўқув режадаги Палеоэкология ва цивилизация динамикаси, Тарихий реконструкция масалалари каби мутахассислик фанларининг соҳалари билан ўзвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар таълим жараёнини ташкил этишда янгича ёндашув асосларини ва бу борадаги илғор тажрибани ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир янги билимларга эга бўлишга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модуль мавзулари	Аудитория уқув юклагаси			
		Жами	жумладан		
			Назарий	Амай машғуло	Кучма машғуло
1.	Жаҳон археологияси фанини ўрганишнинг аҳамияти	2	2		
2.	Палеолит	4	2	2	
3	Ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши	2		2	
4	Илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлиши	4	2	2	
5	Ихтисослашган ишлаб чиқаришнинг чуқурлашуви	2		2	
6	Халқаро алоқаларнинг кучайиши	2		2	
7	Европанинг энеолит-бронза даври археологияси	4	2	2	
	Жами:	20	8	12	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Жаҳон археологияси фанини ўрганишнинг аҳамияти (2 соат).

- 1.1. Археология фани ривожининг янги босқичи.
- 1.2. Плейстоцен даврида ер юзи иқлимнинг ўзгариб боришини замонавий тадқиқотлари.

2-мавзу. Палеолит (2 соат).

- 1.1. Палеолит даврининг умумий таснифи. Хронология масалалари.
- 1.2. Палеолит даври археологиясининг долзарб муаммолари.

3-мавзу. Илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлиши (2 соат).

- 1.1. Илк шаҳар марказларининг пайдо бўлиш омиллари.
- 1.2. Илк шаҳар марказларнинг жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мавқеининг ортиб бориши.

4-мавзу. Европанинг энеолит-бронза даври археологияси (2 соат).

- 1.1. Энеолит ва бронза даври хронологияси муаммолари. Янги тадқиқотлар ва хулосалар
- 1.2. Энеолит ва бронза даври археологиясининг долзарб муаммолари

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот. Африка палеолити, Яқин ва Ўрта Шарқ палеолити, Европа палеолити, МДХ худудларидаги палеолит даври ёдгорликлари, Жанубий ва Жанубий – Шарқий Осиё палеолити, Узоқ Шарқ палеолити (2 соат).

2-амалий машғулот. Сунъий суғоришнинг пайдо бўлиши, ортиқча истеъмол маҳсулотларнинг жамланиши, мулкый тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш вужудга келиши (2соат).

3-амалий машғулот. Илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлиши, Урук маданияти, Халаф маданияти (2 соат).

4-амалий машғулот. Илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлиши, илк шаҳар марказларининг пайдо бўлиши, ибодатхоналарнинг жамият маънавий ҳаётидаги мавқеининг ортиб бориши (2 соат).

5-амалий машғулот. Мулкый тенгсизлик ва ижтимоий табақаланишининг чуқурлашуви, сиёсий ва диний ҳокимиятларнинг жамиятни бошқарувчи кучга айланиб бориши, цилиндр муҳрлар, ёзув (2 соат).

6-амалий машғулот. Суза мажмуаси ва унинг илк цивилизация тизимида тутган ўрни. Жанубий, Жануби-шарқий ва Шарқий Осиё худудларида илк цивилизациянинг шаклланиши ва тараққиёти хусусиятлари. Хараппа маданияти (2 соат).

7-амалий машғулот. Триполье-Кукутени, Ямний, Афанасьев, Андронов ва бошқа маданиятлар (2 соат).

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.

“**Кейс-стади**” методи «Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ҳодиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Кейсда очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натига (What).

Кейс. Африка қитъасида дастлабки ибтидоий одамлар пайдо бўлди. Улар аста-секинлик билан ер юзининг бошқа худудалрига тарқала бошлади.

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

Дастлабки ибтидоий одамларнинг Африка қатъасидан миграция қилиши ер юзида тарқалашининг сабаблари нималардан иборат.

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ➤ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ➤ ахборотни умумлаштириш; ➤ ахборот таҳлили; ➤ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ➤ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ➤ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўлларини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ➤ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ➤ муқобил ечим йўлларини ишлаб чиқиш; ➤ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ➤ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ➤ якка ва гуруҳда ишлаш; ➤ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ➤ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ➤ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

“Блиц – сўров” усули

“Блиц–сўров” усулидан фойдаланишнинг мақсади: Талабаларда мантиқий фикрлаш, фан юзасидан берилган маълумотлар орасидан кераклигини ажрата олиш қобилиятини шакллантириш, ўзгалар фикрини ҳурмат қилиш ва уларга ўз фикрини ўткази олиш, бошқалар билан ҳамфикр бўла олиш каби кўникмаларни, тарихий жараён кетма–кетлигини аниқлаш орқали шакллантириш.

Ўтказиш технологияси:

Ушбу технология бир неча босқичда ўтказилади:

1. Ўқитувчи талабаларга ушбу машғулот, бир неча босқичда ўтказилиши ҳақида тушунча беради. Ҳар бир босқичдаги вазифани бажаришга аниқ вақт берилиши ва ундан унумли фойдаланишлари кераклиги ҳақида огоҳлантиради. Тарқатма материаллар тарқатиб, талабаларга уни синчиклаб ўрганиш зарурлигини айтади.
2. Талабалар дастлаб тарқатма материалдаги “Якка баҳо” бўлимига ўзининг шахсий фикри асосида мантиқий кетма–кетлигини рақамлар билан белгилаб чиқади. Унга 5 минут ажратилади.
3. Талабаларнинг якка тартибдаги ишлари тугагач, ўқитувчи улардан 3 кишидан иборат кичик гуруҳлар тузишини сўрайди. Улар ҳамфикрликда тарқатма материалдаги “Гуруҳ баҳоси” бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқадилар. Унга 5 минут ажратилади.
4. Барча кичик гуруҳларда ишлар тугагач, ўқитувчи ҳаракатлар кетма–кетлиги бўйича тўғри жавобни беради ва талабалар “Тўғри жавоб” бўлимига рақамларни ёзиб чиқадилар.
5. Ўқитувчи “Тўғри жавоб” бўлимида берилган рақамлар билан “Якка баҳо” ва “Гуруҳ баҳоси” бўлимидаги рақамларни солиштириб, катта–кичиклигини айириб, фарқини чиқариб, “Якка хато” ва “Гуруҳ хатоси” бўлимларига ёзишларини сўрайди.
6. Ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларининг умумий сони бўйича тушунча беради ва уларни алоҳида шарҳлайди.
7. Талабалар тарқатма материалда берилган баллар асосида ўз баҳосини чиқарадилар ва улар журналга қайд қилинади.
8. Машғулот якунлангач, ўқитувчи машғулотни ўтказиш жараёнида талабаларнинг ва гуруҳларнинг фаолияти тўғрисида ўз фикрини билдиради.

Археологик даврлаштириш

(“блиц-сўров” услуги)

Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси	Тўғри жавоб	Якка хато	Якка баҳо	Даврлар номи
					Мезолит
					Илк темир даври
					Бронза
					Ўрта асрлар

					Неолит
					Энеолит
					Антик
					Ашель
					Архаик
					Олдувай

6-5 тўғри жавоб "кониқарли"

8-7 тўғри жавоб "яхши"

9-10 тўғри жавоб "аьло"

Чархпалак технологияси.

1-мисол. Мақсад тингловчиларни дарс жараёнида мантиқий фикрлаш, ўз фикрларини мустақил равишда баён эта олиш, ўзларини баҳолаш ҳамда якка ва гуруҳларда ишлашга, бошқалар фикрига ҳурмат билан қарашга, кўп фикрлардан кераклигини танлаб олишга ўргатиш.

Ўтказиш технологияси:

1. Тингловчилар (шароитга қараб) гуруҳларга ажратилади.
2. Ўқитувчи машғулоти ўтказиш қоидаларини таништиради.
3. Тарқатма материаллар гуруҳ аъзоларига тарқатилади.
4. Дастлаб гуруҳ аъзолари якка тартибда берилган вазифани ишлаб чиқишади ва тарқатма материалнинг ўнг томонига ўз белгисини ёки исми фамилиясини ёзади. Талаба тўғри деб билган жавобини + белгиси билан ручкада белгилаб чиқади. 10 минут ажратилади.
5. Бажарилган вазифа бошқа гуруҳ аъзолари билан алмаштирилади. Улар ҳам тарқатма материалнинг чап томонига ўзининг белгиси ёки исминини ёзиб, қайтадан х белгиси билан тўғри жавобини белгилайдилар. Унга 5 минут ажратилади.
6. Тузатилган, ўзгартирилган материалларни яна бир марта гуруҳлар бўйича алмаштириш мумкин.(гуруҳлар сонига қараб)
7. Охирги алмашишдан сўнг ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзлари илк бор тўлатган материални танлаб оладилар ва унда белгиланган жавоблар таққосланади ва таҳлил қиладилар.
8. Ўқитувчи тарқатма материалда берилган тўғри жавобни ўқийди ва талабалар уларни ўз жавоблари билан солиштириб борадилар.
9. Ҳар бир талаба тўғри жавоб билан белгиланган жавоблар ўртасидаги фарқни аниқлаб, тўплаган балани ҳисоблаб, ўзини ўзи баҳолайди.

№	Манзилгоҳларнинг номи	Илк палеолит	Ўрта палеолит	Сўнгги палеолит	Илк мезолит	Сўнгги мезолит
1	Селўнгир					
2	Кўтирбулоқ					
3	Сиёбча					
4	Хўжамазгил					
5	Тешиктош					
6	Сўх					
7	Обирахмат					

8	Учтут					
9	Мачай					
10	Игтакқалъа					
11	Обишир					
12	Хўжакент					
13	Шўркўл					
14	Қайла					
15	Кўшилиш					
16	Мачай					
17	Бўзсув					
18	Зараутсой					
19	Такалिसой					
20	Самарқанд					

9-12 тўғри жавоб "қониқарли"

13-16 тўғри жавоб "яхши"

17-20 тўғри жавоб "аъло"

Чархпалак технологияси.

2-мисол. Мақсад: талабаларни дарс жараёнида мантикий фикрлаш, ўз фикрларини мустақил равишда баён эта олиш, ўзларини баҳолаш ҳамда якка ва гуруҳларда ишлашга, бошқалар фикрига хурмат билан қарашга, кўп фикрлардан кераклигини танлаб олишга ўргатиш.

Ўтказиш технологияси:

1. Талабалар (шароитга қараб) гуруҳларга ажратилади.
2. Ўқитувчи машғулоти ўтказиш қоидаларини таништиради.
3. Тарқатма материаллар гуруҳ аъзоларига тарқатилади.
4. Дастлаб гуруҳ аъзолари якка тартибда берилган вазифани ишлаб чиқишади ва тарқатма материалнинг ўнг томонига ўз белгисини ёки исми фамилиясини ёзади. Талаба тўғри деб билган жавобини + белгиси билан ручкада белгилаб чиқади. 10 минут ажратилади.
5. Бажарилган вазифа бошқа гуруҳ аъзолари билан алмаштирилади. Улар ҳам тарқатма материалнинг чап томонига ўзининг белгиси ёки исминини ёзиб, нотўғри деб билган жавобларни х белгиси билан тўғри жавобини белгилайдилар. Унга 5 минут ажратилади.
6. Тузатилган, ўзгартирилган материалларни яна бир марта гуруҳлар бўйича алмаштириш мумкин.(гуруҳлар сонинга қараб)
7. Охирги алмашишдан сўнг ҳар бир гуруҳ аъзоси ўзлари илк бор тўлатган материални танлаб оладилар ва унда белгиланган жавоблар таққосланади ва таҳлил қилидилар.
8. Ўқитувчи тарқатма материалда берилган тўғри жавобни ўқийди ва талабалар уларни ўз жавоблари билан солиштириб борадилар.
9. Ҳар бир талаба тўғри жавоб билан белгиланган жавоблар ўртасидаги фарқни аниқлаб, тўплаган балини ҳисоблаб, ўзини ўзи баҳолайди.
10. Талабаларнинг баҳолари синф журналига қайд қилинади ва машғулот

тўғрисида ўқитувчи ўз фикр ва мулоҳазаларини билдиради.

Ибтидоий давр хусусиятларини аниқланг.

(Чархпалак технологияси.)

№	Давр хусусиятлари	Палеолит	мезолит	неолит	энеолит	Бронза
1	Дехқончилик вужудга келган					
2	Ўқ-ёй ихтиро қилинган					
3	Музлик даври ҳукмрон бўлган					
4	Сунъий олов ихтиро қилинган					
5	Сопол ихтиро қилинган					
6	Одамлар ғорларда яшаган					
7	Чорвачилик вужудга келган					
8	Одамлар кўчманчи ҳаёт кечиришган					
9	Неандерталь одам яшаган					
10	Ижтимоий тенгсизлик вужудга келган					
11	Микролит қуроллар ишлаб чақарилган					
12	Суғорма деҳқончилик вужудга келган					
13	Буғулар овланган					
14	Илк шаҳарлар вужудга келган					
15	Мис ихтиро қилинган					
16	Макролит қуроллар ишланган					
17	Нуклеуслар ишланган					
18	Мустаҳкамланган қишлоқлар в/к					
19	Патриархат даври бошланган					
20	Қоя тош суратлар					

кўп ишланган					
--------------	--	--	--	--	--

9-12 тўғри жавоб "қониқарли"
 13-16 тўғри жавоб "яхши"
 17-20 тўғри жавоб "аъло"

2. “Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташхис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотларида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин. Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест	Қиёсий таҳлил
1. Археология атамаси илк бора ким томонидан қўлланилган? А. Афлотун В. Геродот С. Гиппарх D. Арриан	Археология ва Antiquaries атамаларини қиёсий таҳлил қилинг
Тушунча таҳлили	Амалий кўникма
Археология атамасини изохланг.....	Археологик ёдгорликлар турларини таснифлашни ўрганинг

3. “Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- ✓ иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ✓ ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар

- ✓ номи туширилган тарқатмалар бериледи (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ✓ ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай
- ✓ ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- ✓ белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг
- ✓ тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намоёниш этади;
- ✓ ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий
- ✓ муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини
- ✓ текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Археологияда таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади	Қўшимча маълумот
Археология	Архайос-қадим ва логос-фан яъни ўтмиш ҳақидаги фан деган маъноларни англатади	
Antiquitates	Римлик муаллифлар юнонча археология термини ўрнида antiquitates-қадимиёт терминини қўллашган.	
Antiquaries	Римлик муаллифлар юнонча antiquitates-қадимиёт соҳаси вакиллари эса «antiquaries» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташган.	
Олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит	Археологик давр хисобланмиш палеолит яъни қадимги тош даври босқичлари	

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-мавзу: Жаҳон археологияси фанини ўрганишнинг аҳамияти

Режа:

- 1.1. Археология фани ривожининг янги босқичи.
- 1.2. Плейстоцен даврида ер юзи иқлимининг ўзгариб боришини замонавий тадқиқотлари

Таянч иборалар: Археология, ибтидоий маданият, Антрогенез, диний қараш, дунёвий қараш, Шарқий Африка, Олдувай, Зинжантроп, Синантроп, Неандерталлар, Германия, Кения ва Танзания, Питекантроп.

Одамнинг келиб чиқиши. Одамнинг келиб чиқиши масаласи устида олимлар бир неча юз йиллардан бери тадқиқот олиб борадилар, бу масала буйича турли нутаи-назарлар мавжуд бўлиб, лекин уларнинг баъзилари уз исботини хали топганича йук. Одамнинг келиб чиқиш ва ривожланиши жараёни тарих фанида Антропогенез-юнонча “антропос”-одам, “генезис”-ривожланиш деб юритилади.

Одамнинг келиб чиқиши, кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши, унинг ривожланиши ва тараккиёти тугрисида фанга турли хил ёндошувлар, қарашлар мавжуд. Биз уларни 2 га бўлиб урганамиз.

1. Диний қараш.
2. Дунёвий қарашдир.

Биз яшаб турган моддий дунё азалдан булганми? Ерда ҳаёт қачон пайдо булган, одам пайдо булган қаби масалаларда диний ва илмий адабиёт бир-бирини инкор этувчи хулосалар билан ёндошади.

Шундай экан дунёвий билим ҳам диний билимлар ҳам ўз нуктаи-назарларини илгари сурадилар. Диний таълимот қарашларини ҳурмат қилган ҳолда фанда одамнинг пайдо бўлиши ҳақида эволюцион таълимот мавжудлигини айтиб ўтмоқчиман.

Айниқса ҳозирги вақтда антропогенез мавзуси кўпдан-кўп янги фикр мулоҳазалар билан боғланган.

Инсониятнинг дастлабки вакилларининг қазилма қолдиқлари 1959 йилда Америкалик олимлар томонидан Шарқий Африкадаги Олдувай дарёсида топилган¹.

Бу одам қолдиқлари Танзаниянинг Зинж номли қишлоғидан тоналгани учун уни шу ном билан Зинжан Троп одами деб аталади.

Бу ерда одам суяклари билан бирга ҳар хил ҳайвонларнинг антиқа суяклари ва тош қуроллар ҳам топилади. Зинжантроп топилган биологик

¹ Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa Published: Cambridge University Press. 2013

қатламнинг санаси 1,5 – 2 миллион йил деб тахмин қилинмоқда. Индонезиядаги Ява оролида 1890 йил энг қадимги одам суягининг қолдиқлари топилган бўлиб, уни птекантроп деб номлаганлар. Юнонча маймун одам демакдир.

Хитойнинг Пекин шаҳри яқинида топилган одам суяги қолдиқлари жой номи билан аталиб, синомтроп Хитой одами деб номланган. Синатроплар ўткир қиррали тош қироллардан ва табиий оловдан фойдаланганлар.

“Ишбилармон одам” ларнинг вакиллари бўлган зинжантроп ва австролопитек (лотинча жануб одами) бундан 3-2 миллион йиллар олдин яшаганлар. Птиокантроп милoddан 700-600 миллион йиллар, снантроп эса 600-500 миллион йиллар илгари яшаган. Улар илк палеолит даври одамлари деб ҳисобланади².

Кишилик жамияти тарихини даврлаштиришга интилиш қадимги дунёдаёқ эр. авв. I асрда яшаган Рим файласуфи Лукреций Кар ўзининг «Нарсаларнинг табиати» номли поэмасида одамзод маданиятининг ривожланиш манзарасини, тош қуролларнинг мис қуроллар билан, ундан сўнг темир қуроллар билан алмаша борганини дастлаб тасвирлаб берган. Лекин бу фикр тезда унутиб юборилган.

Шотландия философи А.Фергюсон кишилик тарихини уч даврга: ёввойилик, варварлик ва цивилизацияга бўлиб ўрганишни тавсия қилган. Археологлар ибтидоий давр кишиларидан қолган моддий ва маданий буюмларни ўрганиш асосида кишиликнинг ибтидоий тарихини уч даврга: тош, бронза (жез) ва темир асрларига бўладилар.

Тош асри эса ўз ўрнида яна қадимги ва янги тош даврларига бўлинади. Қадимги тош асри қазилма одамларнинг яшаган даври ҳисобланади. У вақтда Ернинг иқлими, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёси ҳозиргидан фарқ қилар эди. Қадимги тош асри кишилари силлиқланган тош қуроллар ва сопол идишларни билмаганлар. Улар ёғочдан тайёрланган сўйил ва оддий тош қуроллардан фойдаланганлар.

Қадимги тош асри кишилари овчилик ва термачилик билан шуғулланганлар, балиқчилик эса энди шакллана бошлаган бўлиб, улар деҳқончилик ва чорвачилиқдан мутлақо хабарсиз эдилар. Кишилик жамияти тарихининг жуда катта даврини ўз ичига қамраб олган тош даври икки босқичга: энг қадимги (қуйи, илк) ва кейинги (юқори) тош асрларига бўлинади.

Энг қадимги тош асри олдувай, (Ашелгача), қадимги ашель, кейинги ва ўрта ашель ҳамда мустье даврларига бўлинади. Унинг энг қуйи санаси 3,5-3 млн. юқориси эса 100-35 минг йилга келиб тақалади.

Сўнгги палеолит эса ориняк, солютрий ва мадлен даврларига бўлиниб 40-35 минг йилликлардан 15-12 минг йилликларгача бўлган тарихий даврни ўз ичига олади.

Сўнгги тош асридан сўнг эса ўрта тош-мезолит асри бошланиб, 12-15 минг йилликлар орасидаги даврни қамраб олади.

---

² Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

Мезолитдан сўнг тош асрининг сўнгги босқичи неолит-янги тош асри бошланиб Европанинг маркази, ғарби, шарқи ва жанубий ўлкаларида, Осиёда унинг санаси 5-3 минг йилликларга мансубдир.

Айни вақтда мазкур археологик даврлар Ер тарихининг геологик босқичлари билан замондош бўлиши ҳам мумкин.

Одамнинг пайдо бўлиши заминимиз тарихининг тўртламчи босқичига тўғри келади.

Геологик жиҳатдан тўртламчи давр тўрт: неоген, эоплейстоцен, плейстоцен ва голоцен босқичларига бўлинади.

Мазкур даврда Шимолий Европа, Осиё ва Шимолий Американинг кўп жойларини вақти-вақти билан Дунай, Гюнц, Миндель, Рисс ва Вюрм деб аталувчи музлик қоплаб турган. Лекин голоценга келиб мазкур жойлардаги музлар эриб у ерларнинг табиати ўзгариб кетди. Археологик нуқтаи назаридан неоген ва эоплейстоцен қадимги тош асрининг Олдувай (шеллгача) плейстоцен қадимги шелль, Ўрта ва сўнгги ашель, мушье ва сўнгги палеолит даврларига тўғри келади. Голоцен эса мезолит ва неолит асрларига мос тушади. Кишиликнинг ибтидоий босқичини тўғри даврлаштириш учун археология, геология, климатология ва бошқа фанлар кўлга киритган ютуқларни жорий қилиш ижобий натижалар бериши мумкин. Бу ҳол ибтидоий жамоа тузуми давридаги ишлаб чиқариш кучларини тўлароқ ўрганиш учун имкон беради.

Зинжантроп австролопитеклар оиласининг энг қадимги вакили ҳисобланади, олимлар унга “Хомахабилис” ишбилармон одам деб ном берилган ва у энг содда меҳнат қуроли ясай олган.

Зинжантроп, питекантроп ва синантроплар илк тошлари илдиз утган энг қадимги одамлар ривожланишини босқичлари ҳисобланади.

Улар қаддини тик тутиб юрганлар. Меҳнат қуролини ясаб ишлата олганлар. Бу ҳол уларни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турган. Синантроплар питекантропларга қараганда мураккаброк меҳнат қуроли ясай билганлар. Бунинг устига табиий оатдан ҳам фойдаланганлар. Минг йиллар давомида одамнинг ташки қиёфаси, мия ҳажми узгарган.

Хиндистоннинг шимоли, Шарқий Африка топилмалари асосида фанга маълум бўлган рамапитекларни келтириб ўтишади. Дриопитекларнинг энг ривожланиб борган вакилларида Рамапитеклар келиб чиққан. Уларга оид дастлабки топилмалар Хиндистоннинг учламчи давр қатламларига оид Сивали тоғ тизмаларидан топилган. Рамапитек бошқа одамсимон маймунлардан шуниси билан фарқ қилганки, унинг олдинги қозик тишлари бўртиб чиқмаган ва унинг ташқи кўриниши одамга яқин бўлган. Антропоидларнинг кейинги тараққий этиши шу нарсага олиб келганки, улар орқа оёқларидан ҳаракат қила бошлайди. Кейинчалик тош ва дарахт шохларидан ўзига қуроли ясай бошлайди. Учинчи гуруҳ олимлар эса инсоният энг яқин аجدод сифатида австролопитекларни келтириб ўтишади. Австролопитекларга тегишли дастлабки топилма 1924 йилда ЖАР ҳудудида Р. Дарт томонидан топилган. Бундан ташқари австролопитекларга оид топилмалар шарқий Африка; Танзания, Кения, Эфиопия ҳудудларидан ҳам қайд этилган. 1935-1965 йиллар оралиғида австролопитекларга оид 30 дан

ортиқ топилмалар қайд этилган. Уларнинг мия суягининг хажми 600-700 куб смни ташкил этган, улар орқа оёқларида ҳаракат қилган, гўшт истемол қилганлар. Айнан уларнинг гўшт истемол қилиши уларда бошқа одамсимон маймунларга нисбатан мияни керакли озуқалар билан таъминлаш ва кейинчалик мия хажмининг ўсишига олиб келган. Ҳозирги кунда кўплаб австролопитекларга оид топилмалар қайд этилган бўлиб, уларнинг аниқ даври ҳам ўрнатилган³. Бундан 1.5 млн йил аввал Зинжантроп яшган. (Зинжбу Шарқий Африканинг қадимги арабча номи). Унга тегишли дастлабки топилма Танзаниянинг Олдувай дарасидаги илк тўртламчи давр қатламларида қайд этилган. 1960 йилда эса инглиз палеонтолиги Л. Лики айнан шу ердан Хомо Хабилисга тегишли топилмаларни қайд этишга муваффақ бўлган. Унинг мия суягининг хажми 630-680 куб смни ташкил этган. Умуртқаси ва тишларининг тузилишига кўра, у одамзодга яқин бўлган. У зинжантропга нисбатан аввалроқ яъни бундан 1 млн 750 минг йил бурун яшаган. Айнан Хомо Хабилис дастлаб тош қуроллар яшашни ихтиро этган. Албатта, бу ҳолат одамзод учун хос ҳисобланади. XX асрнинг 60-йилларида шундай бир ихтиро амалга оширилдики, бу эса ўз навбатида эволюцион назарияга сезиларли таъсир кўрсатди. Аниқландики ердаги барча тирик жонлар, яъни бактериядан тортиб токи инсонгача битта умумий генетик кодга эга. Ерда ҳаётнинг пайдо бўлиши ва тараққий этишини биз Дарвин таълимоти асосида талқин этадиган бўлсак, у ҳолда бир организмнинг генакоди иккинчисиникидан фарқ қилар эди. Шунда йбўлиб чиқаяптики, инсон битта ягона онадан келиб чиққан. Шундай бир савол туғилади, ердаги ҳаёт ўзга сайёра пробиркасида вужудга келганми ?

XIX аср охирида олимлар томонидан австролопитекларга нисбатан ривожланган ибтидоий одамлар қолдиқларини топишган муваффақ бўлишди. *Homo ergaster*—*Homo erectus* бундан 2-1,5 миллион йил аввал Африка худудидини ташлаб узининг дастлабки Африкадан Евроосиёга миграциясини бошлайди. Айнан мана шу даврдан бошлаб ер шарининг ибтидоий аждодларимиз томонидан ўзлаштирилиши бошланади. Шунини алоҳида қайд этишимиз керакки аждодимизнинг Африкадан ер шарининг бошқа қисмларига миграцияси маълум бир қонунларга асосланган эмас эди. Бу жараён табиий ҳолатда юз берган. Плиоцена ва неоплейстоценнинг илк босқичида Африка Евроосиё қитъаси ва Арабистон ярим ороли билан боғланган бўлган. Бу даврда шарқий Африка, Евроосиёнинг ғарбий районлари, Яқин Шарқ ва Арабистон ярим ороли бири-бирига яқин бўлган табиий шарт-шароитларга эга бўлган.

Дастлабки аждодларимизнинг Африка худудидан чиқиб Евроосиё худудига миграция қилиш жараёни жуда секин кечган. Бироқ ҳозирда Арабистон ярим ороли ва Яқин Шарқ худудидан ибтидоий аждодларимизнинг дастлабки миграцияси ҳақида гувоҳлик берувчи ёдгорликлар аниқланмаган. Яқин Шарқ худудидан ибтидоий аждодларимизга тегишли бўлган дастлабки палеолит даври ёдгорликлари Убейдия ва Гешер-Бенот-Яков ёдгорликлари ҳисобланади. Ушбу ёдгорликларнинг даврий санаси 1,4 ва 0,9 миллион йиллар

³ Martin Hall, Stephen W. Silliman. Historical archaeology. UK. 2006.

билан белгиланган. Яқин Шарқ худудидаги Убейдия ва Гешер-Бенот-Яков ёдгорликлари ибтидоий аждодларимизнинг Африка худудидан Евроосиёга иккинчи миграцияси даврига тегишли ёдгорликлар ҳисобланади. Бу даврда Евроосиёда ашел тош индустрияси тарқала бошлаган жараёни кузатишимиз мумкин. Убейдия ёдгорлигининг қуйи қатламларидан икки томонлама ишлов берилган тош қуроллар намуналари кузатишимиз мумкин. Ашел даврига қадар мавжуд бўлган қатламлар 1983-2000 йиллар давомида Аль-Гуза, Шархабил, Аль-Амир, Джидфир, Аль-Габр VI ғор маконларида қайд этилган⁴.

Бола суягининг қолдиқлари атрофида тоғ эчкисининг тўрт жуфт шохи тартиб билан териб қўйилган бўлган. Қабр олов қолдиқларининг излари ҳам аниқланган. Кўринишидан тешиктошликларда вафот этганларни дафн қилиш одатлари мавжуд бўлиб, диний тасаввурлар шаклланган.

Тешиктошдан кўплаб ёввойи ҳайвон суяклари топилган. Улар тоғ эчкиси, буғу, от, йўлбарс, айиқ, тулки, 20 дан ортиқ қуш суякларидан иборат. Омонқўтон маконида муфлон суяклар кўплаб топилган. Тешиктошга нисбатан эса бу ердан буғу, айиқ анча кам. Бу ердан Тешиктошда учрамайдиган Сибир кийиги ва чўл тошбақаси суяклари ҳам мавжуд.

Оғзикичикдан топилган ҳайвон суяқларининг 14 таси Омонқўтон ва 6 таси Тешиктошлардаги ҳайвон суяклари билан бир хил. Умумий суяқларнинг кўпчилигини чўл тошбақаси суяклари ташкил этади. Бундан ташқари ёввойи қўчқор ва эчкилар, от, эшак, буғи хатто жундор носороғ суяклари ҳам топилган.

Обираҳмат ғоридан топилган суяқларнинг ярмидан кўпроғини ёввойи эчки ташкил этади. Буғу, қўй, ёввойи чўчка суяклари ҳам мавжуд. Обираҳмат, Омонқўтон ва Тешиктош маконлари топилмаларида унчалик фарқ катта эмас. Булар мустъе даврининг Ўрта тоғ вариантыга мансуб бўлиб, асосан тоғ эчкисига ов қилишган. Ғор-маконлар ичида Кўтирбулок топилмалари бошқалардан анча фарқ қилади. Ундаги топилган суяқларнинг деярли ярми отники, кейинги ўринда филники. Тур (ёввойи буқа), бухоро буғуси суяклари эса камчиликни ташкил этади. Умуман, Ўрта Осиёнинг мустъе даври маконлари маълум ҳудуд табиий шароитларига мос ихтисослашган овчиликнинг мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда.

Сўнгги палеолит даври бир неча миллион йил давом этган Қадимги тош асрининг сўнгги босқичи бўлиб, ўзидан олдинги мустъе даврига нисбатан яхши ўрганилмаган, очилган жой-маконлар сони ҳам камчиликни ташкил этади. Ўрта Осиёда юқори плейстоценнинг иккинчи ярмида ноқулай об-ҳаво шароитига мослашган турар жойлар бўлганлигидан далолат берувчи моддий топилмалар учрамайди. Бу давр кишилари фақат ғорлардагина яшамасдан, водийлар ва дарё бўйларида ҳам тушиб келганлар ва шу ерларда истиқомат қилганлар. Шунинг учун уларнинг маконлари табиат инжиқликлари натижасида нобуд бўлган ва кейинчалик ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли маданий қатламлар йўқ бўлиб, ҳозирги пайтда сақланиб қолмаган. Ўрта Осиёда сўнгги палеолит даври мил. ав. 34минг йилликдан 10 минг йиллик (мил. ав. 8300 йил атрофи)гача бўлган даврни ўз

---

⁴ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

ичига олади. Сўнгги палеолит даврига оид кам сонли маконлар даврларга бўлиш имкониятини қийинлаштиради, уларнинг топилмаларини у ёки бу даражада аниқлаш мумкин.

В. А. Ранов томонидан сўнгги палеолит даврининг қуйидаги тўртта варианты ажратиб кўрсатилади: Қорақамар, Хўжағор, Самарқанд, Кўлбулоқ. Дастлабки иккитаси битта тараққиёт босқичида бўлиб, кўринишдан уларни бирлаштириш мумкин.

Геоморфологик ва стратиграфик тадқиқотлар шуни курсатадики Плиоцена ва неоплейстоценнинг илк босқичида ер шарида иқлим совуши ва аридизация жараёни кузатилади. Дунё океанлари сатҳи 150 метрга пасайиб кетади. Чуқурлиги 100 метр ва кенлиги 28 метр бўлган Баб-эль-Мандеб кўрфази қуриydi ва Африка қиъасини шарқий Арабистон худуди билан боғлаб турувчи қуруқлик йўли вужудга келади. Яқин Шарқ худудидан аждодларимизнинг Кавказорти ва Европа худудига кириб боришини кузатишимиз мумкин. Бунга мисол сифатида биз грузия худудида жойлашган Дманиси топилмасини келтириб ўтишимиз мумкин.

XIX аср охири XX асрнинг биринчи ярмида инсоният бешиги сифатида Жанубий ва Жануби-Шарқий Осиё худуди келтиради. Бунга далил сифатида эса 1981 йилда голландиялик олим Э. Дюбуа томонидан Индонезиянинг Ява оролида питекантропа (*Homo erectus*) тана суяқларининг топилиши сабаб бўлади. Ўрта Шарқ атамаси (инглиз тилида Middle East) Британиянинг Ҳиндистон ишлари бўйича қўмитаси томонидан 1850 йилда қўлланилган. Бироқ 1902 йилда америкалик харбий денгиз назариётчиси Альфред Тайер Мэхэн томонидан Арабистон ярим ороли ва Ҳиндистон оралиғидаги худудларни ифодалашни натижасида бу атама тарих фанида кенг қўлланила бошланди. Иккинчи жаҳон урушига қадар Туркия ва Ўрта ер денгизининг шарқий қирғоқлари оралиғидаги худудлар Яқин Шарқ деб аталган бўлса, Месопотамиядан токи Бирмагача бўлган худудлар Ўрта Шарқ деб номланган⁵.

Рус муаллифлари адабиётларида эса Яқин Шарқ атамаси қўлланилган бўлиб, бу атама асосида Эрон, Покистон ва Афғонистон давлатлари худудлари ҳам қўшиб ифодаланади. Яқин ва Ўрта Шарқ давлатларига Афғонистон, Бахрайн, Миср, Эрон, Озарбайжон, Арманистон, Грузия, Ироқ, Туркия, Уммон, Қувайт, Қатар, Исроил, Иордания, Саудия Арабистони ва бошқа давлатларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Яқин ва Ўрта Шарқ худудининг палеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиш асосан XX асрда амалга оширилган. 1929-1936 йилларда инглиз тадқиқотчиси Д. Гаррод Фаластиннинг Кармел тоғ тизмасида палеолит даври ёдгорликларини ўрганишни бошлаб беради. Шарқий Ўрта ер денгизи хавзасида А.Руст, Р.Невилль, Г. Ватанабэллар томонидан ўказилган тадқиқотлар натижасида очик турдаги ва ғорсимон ҳамда палеолит даври қабрлари топилган бўлиб. Бу ўтказилган тадқиқотлар натижасида тош даври маданиятларининг табиат билан уйғунликда тараққий этиш динамикасини кузатишимиз мумкин.

⁵ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

Тадқиқотчилар И. Коробков, Ж. Скиннер, Ж.Перро, Л.Коплэндлар томонидан Шарқий Ўрта ер денгизи хавзаси тош даври қуроллари тиологияси ва классификацияси ҳамда маданиятларнинг ўзаро алоқалари ишлаб чиқилган. Палеолит даврида Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудуди кенг миқёсда музлаш даврини ўз бошидан кечирмаган. Музлаш жараёни Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудининг шимолий районларида кечган бўлса, жанубий районларда эса плювиал яъни ёғингарчиликдан иборат иқлим ҳукм сурган. 2 миллион йил бурун Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида иссиқ иқлимни хуш кўрувчи виллафранк фауна ва флораси мавжуд бўлган. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудуди рельефи эса унчлик катта бўлган тоғлар ва текистликлардан иборат бўлган. Қирғоқ бўйи ландшафти эса саваннага ўхшаган. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида бундан 1.5 миллион йил бурун тектоник ҳаракатлар содир бўлади ва тоғлар кўтарилади. Тектоник ҳаракатлар бутун музлик даврида давом этади. Эрозиялар натижасида табиий ғорлар пайдо бўлади. Бу эса ибтидоий аждодларимизининг жон сақлаши учун табиий паноҳгоҳ вазифасини бажарган. Умуман олганда плювиал даври намгарчилик юқори даражада бўлганлиги билан характерланади. Харорат эса ҳозиргига нисбатан 4-5 градус даражада фарқ қилган. Бунинг натижасида эса бундан 700-600 минг йил аввал Фаластинда илиқ иқлимни хуш кўрувчи виллафранк флора ва фаунаси жон сақлаб қолган. Айнан бундай иқлимни хуш кўрувчи хайвонот дунёсининг мавжудлиги ибтидоий аждодларимизнинг яшаб қолиши учун замин яратган. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида ҳукмронлик қилган виллафранк фаунаси бу ҳудудда дастлабки ибтидоий аждадларимизининг пайдо бўлишига олиб келган⁶.

Ибтидоий аждодларимизга оид дастлабки топилмалар Сурия ва Ливан ҳудудларидан топилган бўлиб уланинг даврий санаси Олдувей даври билан белгиланади. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудиинг энг муҳим ёдгорликларидан бири Оронта ва Иордан дарёси оралиғидаги ҳудудларда жойлашган Убейдия ёдгорлиги ҳисобланди. Унинг даври санаси Ашел даври билан белгиланади. 1983-2000 йиллар давомида Аль-Гуза, Шархабил, Аль-Амир, Джидфир, Аль-Габр VI ғор маконларида қайд этилган. Геоморфологик ва стратиграфик тадқиқотлар шуни курсатадики Плиоцена ва неоплейстоценнинг илк босқичида ер шарида иқлим совуши ва аридизация жараёни кузатилади. Дунё океанлари сатҳи 150 метрга пасайиб кетади. Чуқурлиги 100 метр ва кенлиги 28 метр бўлган Баб-эль-Мандеб кўрфази қуриydi ва Африка қиёсасини шарқий Арабистон ҳудуди билан боғлаб турувчи қуруқлик йўли вужудга келади. Яқин Шарқ ҳудудидан аждодларимизнинг Кавказорти ва Европа ҳудудига кириб боришини кузатишимиз мумкин. Бугунки кунда Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида қадимги тош даврига оид бир қанча ёдгорликлар ўрганилган. Эль-Маслук ёдгорлиги 1969 йилда Колумбия университети археологлари томонидан Ливаннинг шимолий қисмида топиб ўрганилган⁷.

Исроил ҳудудида жойлашган дастлабки ибтидоий одамлар неандертал ҳисобланади. Исроил ҳудудида Homo Sapiensларнинг пайдо бўлиши бундан 75

⁶ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

⁷ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

минг аввал содир бўлган. Исроил худудида Homo Sapiensлар неандерталлар бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганлар. Убайдия ёдгорлиги бундан 1,4 млн йил аввал ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосиёга миграцияси жараёни изларини кузатишимиз мумкин⁸.

Бундан 20 минг аввал ушбу худудда мавсумий турар жойлар ва ғор-маконлар бўлган. Убайдия ёдгорлигидан илк ашел типигаги тош қуроллар топилган. Бундан ташқари даврий санаси 1 400000—250000 минг йилликларин ташкил этувчи палеолит даври ёдгорликлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан сўнгги ашел типигаги тош қуроллар қайд этилган. Иаков қизлари мости ва Табун ғор маконлари сўнгги ашел типигаги тош қуроллар қайд этилган ёдгорликлар ҳисобланади. Убайдия, худудидан ибтидоий аждодларимизга оид тиш намуналари, Иаков қизлари мости суяк намуналари ва Зуттие ғор маконидан эса ибтидоий аждодимизнинг бош чаноғи (Галилей одами) намуналари топилган.

Фаластин худудидаги мустье даври аниқроғи неандерталларга оид ёдгорликларга биз Кебара, Амуд ва Табун ёдгорликларини келтириб ўтишимиз мумкин. Homo Sapiensларга оид ёдгорликлар эса Джебель-Кафзе ва Схул ғор маконлари ҳисобланади. Фаластин худудида юқори палеолит даври 48000-20000 минг йилликларни ўз ичига олади. Табун ғори палеолит даври археологик ёдгорлиги ҳисобланиб Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган. Табун ғор макони бундан 500-40 минг йил аввал итидоий аждодларимиз томонидан ўзлаштирилган. Табун ғорининг юқори қатламлари мустье даврига оид бўлиб, юқори қатламлардан леваллуа техникаси асосида тайёрланган тош қуроллар топилган⁹.

1962-1972 йилларда Артур Еленек томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасида сўнгги ашел ва ябруд маданиятларига оид бўлган 1900 та бутун ва синиқ бўлақлардан иборат бўлган тош қуроллар намуналари топилган. Бундан ташқари Табун ғор маконидан даврий санаси 120 минг йилни ташкил этувчи аёл жинсига мансуб неандертал одамнинг тана суяклари топилган. Бу топилма Исроил худудидаги энг қадимги ибтидоий одамлар тана суяклари ҳисобланади.

Кебара ғор макони археологик ёдгорлик ҳисобланадиган Кечария ёдгорлигидан 10 км масофа узоқликда Кармел тоғининг ғарбий ен бағрида Вади Кебара номли макон худудида денгиз сатҳидан 60-65 метр баландликда жойлашган. Ғор макон бундан 60-48 минг йил аввал ибтидоий аждодларимиз томонидан ўзлаштирилган. Ушбу ёдгорлик Бар Йосеф томонидан гоминидлар оиласига мансуб бўлган энг қадимги ибтидоий аждодларимизнинг тана суяклари топилганлиги билан машхурдир¹⁰. Ушбу ёдгорлик дастлаб 1930 йилда Дороти Гаррод ва Франсис Тюрвил Петр томонидан ўрганилганлигига қарамасдан энг муҳим кашфиётлар 1982 йилда амалга оширилган. 1982 йилда Кебара ғор маконидан неандертал одамнинг бутунлигича сакланган тана суяклари топилган. Бу топилмалар археологлар

⁸ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

⁹ Suzanne Richard. *Near Eastern Archaeology: A Reader*. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

¹⁰ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

орасида “Моше” деб номланган бўлиб, унинг ёши 60 минг йилни ташкил этади.

Схул ёдгорлиги Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган бўлиб, дастлаб 1982 йилда Дороти Гаррод томонидан ўрганилган. Ушбу ёдгорлик бир вақтнинг ўзида ҳам неандертал ҳам замонавий типидagi одам Homo Sapiensлар томонидан ўзлаштирилган. Схул ёдгорлигининг даврий санаси 200 минг -45 минг йилни ташкил этади. Бу даврий сана археологик даврлардан ҳисобланган мустъе яъни ўрта тош даврига тўғри келади. Схул ёдгорлигидан 14 та ибтидоий аждодларимизнинг тана суяклари топилган. Ушбу топилмаларнинг аксарият қисми 1932 йилда Теодор Мак Коун томонидан аниқланган.

Кафзех ғор макони ҳам Исроилда жойлашган бўлиб, илк бора 1934 йилда Р. Невил ва М. Стекелис томонидан ўрганилган. Ўтказилган тадқиқотлар натижасида леваллуа типидagi тош қуроллар билан бирга 5 та ибтидоий аждодимизнинг тана суяклари қайд этилган. Ёдгорликда тадқиқот ишлари 1965, 1967 ва 1971 йилларда ҳам давом эттирилган. Ўтказилган тадқиқотлар натижасида 25 та ибтидоий аждодимизнинг тана суяклари топиб ўрганилган. Бу ердан топилган қадимги одамдорнинг тана суяклари тахлили уларнинг ривожланган яқин шарқ гоминидлари гуруҳига оидлигини кўрсатмоқда. Баъзи топималар эса гибрид яъни неандертал ва Homo Sapiensлар чатишмасидан вужудга келган энг қадимги одамлар эканлигини кўрсатмоқда.

Мустъе қатламларига оид бўлган тош қуролларнинг термомлюминесцент тахлили 92-97 минг йилликларни кўрсатса, электрон парамагнит резонанс тахлил натижалари ушбу ёдгорликнинг даврий санасини 130-90 минг йил деб кўрсатмоқда. Бундан ташқари Исроил худудида микроиндустрияли бир нечта қадимги жой маконлари ҳам аниқланган. Буларга биз Еврон, Бизат Рухама жой маконларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Еврон жой маконининг даврий санаси 1.5-2.4 миллион йилни ташкил этса, Бизат Рухама жоймаконининг даврий санаси 1 миллион йилни ташкил этади. Homo Sapiens тана суяклари қайд этилган ёдгорликлардан бири бу Кесем ёдгорлиги ҳисобланади. Тел-Авив университети археолог олимларининг фикрига кўра Кесем ёдгорлигининг даврий санаси 382-207 минг йилларни ташкил этади.

Ер юзи об-хавоси илик булганда одамлар манзилларда янги анхор буйидаги тепаликларда жойлашган об-хавонинг кескин узгариши илк палеолитнинг сунгги даврларида ер юзи буюк музлик билан копланганда одамлар янги шароитга мослашишга мажбур буладиган.

Урта палеолит даврида миллотдан аввал 100-40 минг йилликлар даврида яшаган одамларни птеэкантроплар деб аталган. Уларни суяк қолдиклари дастлаб Германиядан Неандертал водийсидан топилгани учун шу жой номи билан аталган.

Неандерталлар яшаш учун горларни ўзлаштирадилар. Найза учларини ясайдилар, ўзларига хайвон терисидан кийим киладилар, оловдан фойдланадилар. Мамонт ва бошка йирик музлик даври хайвонларини овлайдилар.

Неандерталлар ҳозирги киёфадаги одамларга утиш боскичидир. Кромонон Франция горидан топилган одам суяклари унинг сунгги палеолит миллиоддан аввалги 40-12 минг йилликлар даврида яшагани ва жисмонан ҳозирги киёфадаги одамлардан фарк қилганлиги маълум.

Инсониятни ривожланишида неандертал одамнинг ўзи алоҳида аҳамият касб этади. Юқоридаги таъкидлаб ўтганимиздек, 1956 йилда Германиянинг Дюссел Дорф шаҳри яқинидаги неандертал горидидаги ер казиш ишлари вақтида тасодифан бош суяк қопкоғи ва одам скелетининг бир неча суяклари топилиб, шу ер номи билан аталади. Бу скелет барча казилма одамларининг энг аввалгиси булиб, ўз вақтида олимлар орасида кучли баҳсларга сабаб бўлди.

Ўша вақтдаги машҳур немис олими, Ориентолоғи Верхов скелетнинг топилган бўлаклари иптидой одамга тегишли бўлмай балки ҳозирги замон одамига тегишли деб эълон қилди ва суякларнинг тузилиш хусусиятларини эса алькоголизм ва захм касаллиғи оқибатида деб тушунтирди. Лекин бу топилмалардан кейин одамнинг фақат алоҳида қисмигина эмас, балки бутун скелетлари, шунингдек қуп марта тош қуроллари, қул қолдиклари ва шулар билан бир қаторда кишилиқ фаолияти билан боғлиқ бир қанча топилмалар бирин-кетин топилаверди¹¹.

Ҳозир неандертал деб аталган бу казилма одам юқорида айтиб ўтилган ўтмишдаги одамлар сингари ягона топилма эмас: ҳозирги вақтда Европанинг қуп ерларида, Жанубий Африкада “Родэзия одами” ва “Африкантроп” Фаластинда Ява Оролида питекантроплар топилган жойда: Явантроп ва бошқа ерларда ҳам уларнинг яшаганлиғи аниқланди. Қримда Синферопол шаҳридан 25 км шарқроқда Қийикқоба горидан 1924 йилда Г.А.Бонч – Осмоловский томонидан топилган¹².

Ўзбекистонда топилган тешиқ тош горидан 1938 йилда О.П. Окладников томонидан Мусте типидеб аталадиган жуда содда тош қуроллар билан 8-10 яшар боланинг суяғи топилган. (кейинчалиқ унинг шогирди Алексеев томонидан бу суяк аёл кишига тегишли эканлиғи аниқланган).

Шуни қурсатиб утиш мумкинки, ғордаги неандерталларнинг алоҳида топилган индивидлари юқорида кўрганимиздек, жуда кенг майдонга тарқалган бўлиб, улар ўзаро бир-биридан фрак қилса ҳам буларнинг ҳаммаси бир одамнинг туридир.

Қадимги кишиларнинг юқорида қурсатиб утилган вакиллари одамсимон маймунларга хос бўлган белгилардан аста-секин узоқлашиб, ҳозирги замон одами типига яқинлашган: тик юриш такомиллашган, кўз қосаси усти қаварик, ияқ ривожланган, пешона текисланган ва бошқалар, лекин энг кўзга ташланадиган нарса миянинг ривожланиши натижасида бош суяқ ҳажмининг катталаниши бўлди. Ҳозирги замон йирик адашсимонларнинг, казилма одамлар ва ҳозирги замон одамлари қалла суякларининг қатта кичиклигини билиш учун мавжуд маълумотларни солиштирилса, қуйидагилар маълум бўлди¹³.

¹¹ Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.

¹² Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

¹³ Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.

Горилла 600 дан то 685 см³ гача.
Питекантроп 800 дан то 900 см³
Синантроп 1000 дан то 110 см³
Неандертал 110 дан то 1600 см³
Ҳозирги замон одами 1200-1700 см³.

Синантроп ва Неандертал одамларнинг қолдиқлари билан бирга уларнинг меҳнат фаолиятларининг излари, хусусан, жуда содда тош куроллар топилган. Археологик казилмалар ичидан топилган иптидоий жамият даврига мансуб бўлган моддий маданият ёдгорликларининг ўзи анчагина олдин бу тахминан казилма одам топилган даврлар яъни, 20 аср ўрталаридан бошланган ва тинмай ўзгариб бораётган археологик моддий маданиятнинг энг қадимги тараккиёти хақида етарли даражада аниқ маълумотлар беради¹⁴.

Ер юзининг каттагина қисмига таркала бошлаган палеантроплар –янги неандерталлар шу хилма-хил табиий шароит ва иштимой меҳнат жараёни натижасида аста-секинлик билан ривожланишда давом этдилар.

Оқибатда ҳозирги жисмоний типдаги “Янги одам” неантроп даражасигача етиб келгунча катта тарихий даврни босиб ўтдилар. Неандерталлар ўзларининг жисмоний ва аклий қобилиятлари билан энг қадимги ва қадимги одамлардан сифат жиҳатдан тубдан фарқ қилар эдилар.

Шунинг учун ҳам уни “акл идрокли” одам – хомо сапиэнс, деб атаганлар. Улар ўзларининг ташки қиёфаси жиҳатидан ҳозирги замон одамларига жуда ўхшаб кетадилар. Мутахассисларнинг фикрича неандерталлар бундан 40-35 минг йил муқаддам сунги тош асрининг бошларида пайдо бўлган ва дастлабки эски дунё буйлаб кенг таркала бошлаганлар.

Уларнинг скелетлари, суяк парчалари, моддий-маданий қолдиқлари Африка, Европа ва Осиёнинг қупгина жойларидан топилган.

“Акл-идрокли” деб аталган одамлар, дастлаб Ўрта ер, Кора, Қасбий денгиз ва унга туташ бўлган жойларда яшаган бўлиб, шу ердан Марказий Шаркий, Жанубий-Шаркий Осиёга, Шаркий-Жанубий Африкага, Гарбий ва Жанубий Европага тарқалганлар.

Неантроплар тарқалган жойлар шартли равишда қуйидаги географик ўлкаларга бўлинади.

1. Европа музлик ўлкаси.
2. Ўрта ер денгиз ўлкаси.
3. Жанубий Африка ўлкаси.
4. Сибир-мугул ўлкаси.
5. Хинд-химолай ўлкаси.

Мазкур жойлардан неандерталлар яшаган жуда қўплаб манзилгоҳлар. Бу манзилгоҳлардан эса улар қолдирилган моддий маданий қолдиқлар ва уша маданиятни яратган кишиларнинг юксак қолдиқлари, бутун-бутун скелетлари қўплаб топилди ва топилмоқда.

---

¹⁴ Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006

Францияда кроманонда, Комб-капелг, Ориняк-Шанселят, Италиядаги “Долалар гори”, Грималгди, Кавилгон, Бармагранс, Бауссо, Дехторо горларидан Англиядаги павелиант горидан неонтрополярнинг скелетлари ва уларнинг моддий-маданиятига оид буюмлар куплаб топилган.

Палеонтологик материаллар қадимий /Африкада ҳам неандерталлар ҳам яшаганидан дарак беради. Неандерталларнинг манзилгоҳлари, меҳнат қуроллари ва скелетлари Африканинг Афалубу-Румел, Мактах-Ал-Арбий, Науру Ассиляеар, Элентет, Боскон, Сияикома, Элизабет, Скледергат, Фиш-хук, Кения ва Танчанининг қуп жойларидан топилган одам суяги ҳам неандерталларга мансубдир.

Ишлаб чиқариш қучлари ўса борди. Қучларнинг ривожлана бориши натижасида ижтимоий ҳаётда ҳам катта ўзгаришлар содир бўла бошлади. Бу ўзгаришлар ибтидоий жамоа тизимининг ривожланишида хусусан меҳнат қуроллари такомиллашувида қузга ташланди.

Қадимги палеолит даврида қуролларнинг хили жуда оз бўлиб, улар жуда ҳам содда ишлаган эди.

Лекин қадимги палеолитнинг охири ва сунги тош асрининг бошларига келганда манзара бутунлай узғариб, тошдан тарашлагич, қирғич тешғич ва найза учлари, ер қавлагич қуроллари вужудга келди. Ундан ташқари суяқдан ва ёғочдан бигиз, игна, суйил, найза учлари ва бошқа мураккаброк асбоблар учун мосламалар яшашга эришилди. Балиқ овлашнинг ривожланиши муносабати билан тесқари типли гарруп кашф қилиши ҳам ана шу даврга мансубдир.

Меҳнат ва ов қуролларининг муқаммалашуви оқибатида овчилик ҳўжалиги ва термачилик ҳам ривожлана борди¹⁵.

1891-1894 йилларда Голландиялик олим, врач Э. Дюбуа томонидан Индонезиянинг Ява оролларида ибтидоий аждодларимизнинг суяқ қолдиқлари топиб ўрганилади ва бу топилма фанга питекантроп номи остида киритилади. 1936 йилда худди шу Ява оролидан питекантроп боласининг тана суяқлари қолдиқлари топиб ўрганилади. Питекантроп тана суяқларига эътибор берадиган бўлсак, у икки оёқлаб юрган ва мия суягининг ҳажми 850-950 куб смни ташқил этган. Питекантроп яшаган табиий муҳитга эътибор қаратсак, у ўрмонлардан иборат бўлган денгиз сатҳидан 600-1200 метр баландликда жойлашган ҳудудда яшаган. Ява оролида ўтқазилган қазилмалар натижасида Питекантроп билан бирга қадимги ҳайвонларнинг суяқлари ҳам топиб ўрганилган ва олиб борилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, питекантроп ҳамда бу қадимги ҳайвонлар Ява оролида содир бўлган вулқон отилиши натижасида қирилиб кетишган. Ибтидоий аждодларимиз инсониятнинг энг қадимги даври палеолит давридан бошлаб тошлардан ов ва меҳнат қуролларини яшашни ўрганишган. Илк тош қуроллардан бири тури Ғарбий Панжоб (замонавий Покистон ҳудуди) Соань дарёсидан ўзларидан топилган бўлиб, улар фанга илк соань тош қуроллари номи билан киритилган. Шунингдек тошдан ишланган

---

¹⁵ A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.

қуроллар Пекин (Хитой), Кения, Мароқаш, Уганда, Тангантика ҳудудларидан ҳам топилган¹⁶.

Илк палеолитда маданий муҳитнинг мавжудлиги алоҳида жойлар билангина чегараланса сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошлари гоминид эволюцияси яқунланиб замонавий “ақлли одам” тури пайдо пайдо бўлади. Сўнгги палеолитда турлитуман тош ва бошқа қуроллар нотекис тарзда кўпайиши натижасида таркибий қуроллар-тасма, учлик, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Нихоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташкилот - уруғ ташкил топади. Бу инқилобнинг маҳсули мисолларининг асосий антропологик, рухий физиологик, рухий ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар уюшмасининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишининг тафовутларга қарамасдан тарихда сақланиб қолди¹⁷.

Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлсада, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-муҳитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушунча ва тасавурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлаштирди. Ўзлаштирувчи хўжаликда ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтилиши ва тажрибанинг тўпланиши натижасида юзага келди.

Дастлаб ибтидоий одамлар озиқ-овқат қидириб ўзи яшаётган муҳитни яхшироқ ўргана бошладилар. Бу эса уларнинг географик билимини оширган. Табитдаги мавжуд истеъмол қилишга яроқли ўсимлик ва меваларни қидириб топиши, кузатиши натижасида ботаника билимлари тўплаган. Ёввойи ҳайвонлар овлаш жараёнида ҳайвонларнинг феъли, тури, яшаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бу жараёнларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий, ҳаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос содда табобати бўлиб, даволашда ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланганлар. Шунингдек, силлаш, уқалаш усули билан баъзи касалликларни даволаганлар ва фолбинлик, сеҳргарлик ва жодугарлик усулларидан ҳам фойдаланганлар¹⁸.

Антропоидларнинг кейинги тараққий этиши шу нарсага олиб келганки, улар орқа оёқларидан ҳаракат қила бошлайди. Кейинчалик тош ва дарахт шохларидан ўзига қуроллар ясай бошлайди. Учинчи гуруҳ олимлар эса инсоният энг яқин аجدод сифатида австролопитекларни келтириб ўтишади. Австролопитекларга тегишли дастлабки топилма 1924 йилда ЖАР ҳудудида Р. Дарт томонидан топилган. Бундан ташқари австролопитекларга оид топилмалар шарқий Африка; Танзания, Кения, Эфиопия ҳудудларидан ҳам қайд этилган. 1935-1965 йиллар оралиғида австролопитекларга оид 30 дан ортиқ топилмалар қайд этилган. Уларнинг мия суягининг ҳажми 600-700 куб

¹⁶ Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

¹⁶ Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014

¹⁸ Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014

смни ташкил этган, улар орқа оёқларида ҳаракат қилган, гўшт истемол қилганлар. Айнан уларнинг гўшт истемол қилиши уларда бошқа одамсимон маймунларга нисбатан мияни керакли озуқалар билан таъминлаш ва кейинчалик мия хажмининг ўсишига олиб келган. Ҳозирги кунда кўплаб австролопитекларга оид топилмалар қайд этилган бўлиб, уларнинг аниқ даври ҳам ўрнатилган. Бундан 1.5 млн йил аввал Зинжантроп яшган. (Зинж бу Шарқий Африканинг қадимги арабча номи). Унга тегишли дастлабки топилма Танзаниянинг Олдувай дарасидаги илк тўртламчи давр қатламларида қайд этилган. 1960 йилда эса инглиз палеонтолиги Л. Лики айнан шу ердан Хомо Хабилисга тегишли топилмаларни қайд этишга муваффақ бўлган. Унинг мия суягининг хажми 630-680 куб смни ташкил этган. Умуртқаси ва тишларининг тузилишига кўра, у одамзодга яқин бўлган. У зинжантропга нисбатан аввалроқ яъни бундан 1 млн 750 минг йил бурун яшаган. Айнан Хомо Хабилис дастлаб тош қуроллар яшани ихтиро этган. Албатта, бу ҳолат одамзод учун хос ҳисобланади. XX асрнинг 60-йилларида шундай бир ихтиро амалга оширилдики, бу эса ўз навбатида эволюцион назарияга сезиларли таъсир кўрсатди. Аниқландики ердаги барча тирик жонлар, яъни бактериядан тортиб токи инсонгача битта умумий генетик кодга эга. Ерда ҳаёт нинг пайдо бўлиши ва тараққий этишини биз Дарвин таълимоти асосида талқин этадиган бўлсак, у ҳолда бир организмнинг генакоди иккинчисиникидан фарқ қилар эди. Шунда йбўлиб чиқаяптики, инсон битта ягона онадан келиб чиққан. Шундай бир савол туғилади, ердаги ҳаёт ўзга сайёра пробиркасида вужудга келганми?.

XIX аср охирида олимлар томонидан австролопитекларга нисбатан ривожланган ибтидоий одамлар қолдиқларини топишган муваффақ бўлишди. 1891-1894 йилларда Голландиялик олим, врач Э. Дюбуа томонидан Индонезиянинг Ява оролларида ибтидоий аждодларимизнинг суяк қолдиқлари топиб ўрганилади ва бу топилма фанга питекантроп номи остида киритилади. 1936 йилда худди шу Ява оролидан питекантроп боласининг тана суяклари қолдиқлари топиб ўрганилади. Питекантроп тана суякларига эътибор берадиган бўлсак, у икки оёқлаб юрган ва мия суягининг хажми 850-950 куб смни ташкил этган. Питекантроп яшаган табиий муҳитга эътибор қаратсак, у ўрмонлардан иборат бўлган денгиз сатҳидан 600-1200 метр баландликда жойлашган ҳудудда яшаган. Ява оролида ўтказилган қазишмалар натижасида Питекантроп билан бирга қадимги ҳайвонларнинг суяклари ҳам топиб ўрганилган ва олиб борилган тадқиқотлар натижасида шундай хулосага келиндики, питекантроп ҳамда бу қадимги ҳайвонлар Ява оролида содир бўлган вулқон отилиши натижасида қирилиб кетишган. Ибтидоий аждодларимиз инсониятнинг энг қадимги даври палеолит давридан бошлаб тошлардан ов ва меҳнат қуролларини яшани ўрганишган. Илк тош қуроллардан бири тури Ғарбий Панжоб (замонавий Покистон ҳудуди) Соань дарёсидан ўзларидан топилган бўлиб, улар фанга илк соань тош қуроллари номи билан киритилган. Шунингдек тошдан ишланган қуроллар Пекин (Хитой), Кения, Марокаш, Уганда, Тангантика ҳудудларидан ҳам топилган.

Ибтидоий одамлар табиатни, иқлимни шароитдан келиб чиқиб кузатиши асосида об-ҳавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлади. Тарбия ҳам меҳнат ва турмуш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, одат ва удумлар асосий аҳамият касб этган.

Ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган.

Ибтидоий саноат хилма хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, қулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) Ғор деворларга ҳар хил ранглар билан ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Турон, Саҳрои Кабр, Марказий Осиё, ғарбий Европада кўплаб учрайди.

3) Қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда ҳайвон, буюм, қуроллар ва ибтидоий кишиларнинг кун далик меҳнати билан боғлиқ манзаралар ўрин олган. Қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Замонавий одам эволюцияси муаммоси нимадан иборат?
2. Олдувай маданияти палеолитнинг қайси босқичига оид?
3. Инсон аждодлари ватани ҳақида қайси илмий назарияларни биласиз?
4. Гоминийлар эволюцияси ҳақида қандай назариялар мавжуд?
5. Палеолит даври миграциялари ҳақида нималарни биласиз?
6. Африкада гоминийлар қайси даврда пайдо бўлган?
7. Африка қитаъсидаги палеолит ва мезолит даври археологик топилмаларни таърифлаб беринг?
8. Африка ва Евросиёдан топилган антропологик топилмалани таҳлил қилинг?
9. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар ҳақида нималарни биласиз?
10. Европа палеолит ва мезолит даври археологик топилмалар хусусиятларни очиб беринг?

Адабиётлар руйхати

1. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
2. Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa Published: Cambridge University Press. 2013
3. Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.
4. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

- 2.1. Палеолит даврининг умумий таснифи. Хронология масалалари.
- 2.2. Палеолит даври археологиясининг долзарб муаммолари.

Таянч иборалар: Миср, Хиндистоннинг шимоли, Шарқий Африка, Антропоидлар, Удабнопитек, Р. Дарт, Шарқий Грузия, Евроосиё қитъаси, Танзания, Олдувай, Аль-Амир, Джидфир, Аль-Габр VI ғор маконлари, Индонезиянинг Ява ороли. Ўрта Шарқ, Альфред Тайер Мэхэн, Яқин Шарқ, Туркия, Эрон, Покистон, Афғонистон, Туркия, Уммон, Қувайт, Қатар, Исроил, Иордания, Саудия Арабистони, Палеолит, Убейдия, Гешер Бенет Яаков, Хомо Эргастер, Хомо Эректус, И. Коробков, Ж. Скиннер, Ж.Перро, Л.Коплэнд.

Даствабки аждодларимизнинг Африка худудидан чиқиб Евроосиё худудига миграция қилиш жараёни жуда секин кечган. Бироқ хозирда Арабистон ярим ороли ва Яқин Шарқ худудида ибтидоий аждодларимизнинг даствабки миграцияси хақида гувоҳлик берувчи ёдгорликлар аниқланмаган. Яқин Шарқ худудида ибтидоий аждодларимизга тегишли бўлган даствабки палеолит даври ёдгорликлари Убейдия ва Гешер-Бенот-Яаков ёдгорликлари ҳисобланади. Ушбу ёдгорликларнинг даврий санаси 1,4 ва 0,9 миллион йиллар билан белгиланган. Палеолит даврида Яқин ва Ўрта Шарқ худуди кенг миқёсда музлаш даврини ўз бошидан кечирмаган. Яқин Шарқ худудида ибтидоий аждодларимизга тегишли бўлган даствабки палеолит даври ёдгорликлари Убейдия ва Гешер-Бенот-Яаков ёдгорликлари ҳисобланади. Ушбу ёдгорликларнинг даврий санаси 1,4 ва 0,9 миллион йиллар билан белгиланган. Яқин Шарқ худудидаги Убейдия ва Гешер-Бенот-Яаков ёдгорликлари ибтидоий аждодларимизнинг Африка худудидан Евроосиёга иккинчи миграцияси даврига тегишли ёдгорликлар ҳисобланади. Бу даврда Евроосиёда ашел тош индустрияси тарқала бошлаган жараёни кузатишимиз мумкин. Убейдия ёдгорлигининг қуйи қатламларидан икки томонлама ишлов берилган тош қуроллар намуналари кузатишимиз мумкин. Ашел даврига қадар мавжуд бўлган қатламлар

Исроил худудида жойлашган даствабки ибтидоий одамлар неандертал ҳисобланади. Исроил худудида Homo Sapiensларнинг пайдо бўлиши бундан 75 минг аввал содир бўлган. Исроил худудида Homo Sapiensлар неандерталлар бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганлар. Убейдия ёдгорлиги бундан 1,4 млн йил аввал ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосиёга миграцияси жараёни изларини кузатишимиз мумкин. Бундан 20 минг аввал ушбу худудда мавсумий турар жойлар ва ғор-маконлар бўлган. Убейдия ёдгорлигидан илк ашел типига тош қуроллар топилган. Бундан ташқари даврий санаси 1 400000—250000 минг йилликларин ташкил этувчи палеолит даври ёдгорликлари ҳам мавжуд бўлиб, улардан сўнгги ашел типига тош

қуруллар қайд этилган. Иаков қизлари мости ва Табун ғор маконлари сўнгги ашел типигаги тош қуруллар қайд этилган ёдгорликлар ҳисобланади. Убайдия, худудидан ибтидоий аждодларимизга оид тиш намуналари, Иаков қизлари мости суяк намуналари ва Зуттие ғор маконидан эса ибтидоий аждодимизнинг бош чаноғи (Галилей одами) намуналари топилган. Фаластин худудидаги мустъе даври аниқроғи неандартелларга оид ёдгорликларга биз Кебара, Амуд ва Табун ёдгорликларини келтириб ўтишимиз мумкин. Номо Sapiensларга оид ёдгорликлар эса Джебель-Кафзе ва Схул ғор маконлари ҳисобланади. Фаластин худудида юқори палеолит даври 48000-20000 минг йилликларни ўз ичига олади. Табун ғори палеолит даври археологик ёдгорлиги ҳисобланиб Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган. Табун ғор макони бундан 500-40 минг йил аввал итидоий аждодларимиз томонидан ўзлаштирилган. Табун ғорининг юқори қатламлари мустъе даврига оид бўлиб, юқори қатламлардан леваллуа техникаси асосида тайёрланган тош қуруллар топилган. 1962-1972 йилларда Артур Еленек томонидан ўтказилган тадқиқотлар натижасида сўнгги ашел ва ябруд маданиятларига оид бўлган 1900 та бутун ва синиқ бўлақлардан иборат бўлган тош қуруллар намуналари топилган. Бундан ташқари Табун ғор маконидан даврий санаси 120 минг йилни ташкил этувчи аёл жинсига мансуб неандертал одамнинг тана суяклари топилган. Бу топилма Исроил худудидаги энг қадимги ибтидоий одамлар тана суяклари ҳисобланади. Кебара ғор макони археологик ёдгорлик ҳисобланадиган Кечария ёдгорлигидан 10 км масофа узоқликда Кармел тоғининг ғарбий ен бағрида Вади Кебара номли макон худудида денгиз сатҳидан 60-65 метр баландликда жойлашган. Ғор макон бундан 60-48 минг йил аввал ибтидоий аждодларимиз томонидан ўзлаштирилган. Ушбу ёдгорлик Бар Йосеф томонидан гоминидлар оиласига мансуб бўлган энг қадимги ибтидоий аждодларимизнинг тана суяклари топилганлиги билан машхурдир. Ушбу ёдгорлик дастлаб 1930 йилда Дороти Гаррод ва Франсис Тюрвил Петр томонидан ўрганилганлигига қарамасдан энг муҳим кашфиётлар 1982 йилда амалга оширилган. 1982 йилда Кебара ғор маконидан неандертал одамнинг бутунлигича сакланган тана суяклари топилган. Бу топилмалар археологлар орасида “Моше” деб номланган бўлиб, унинг ёши 60 минг йилни ташкил этади. Схул ёдгорлиги Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган бўлиб, дастлаб 1982 йилда Дороти Гаррод томонидан ўрганилган. Ушбу ёдгорлик бир вақтнинг ўзида ҳам неандертал ҳам замонавий типигаги одам Номо Sapiensлар томонидан ўзлаштирилган. Схул ёдгорлигининг даврий санаси 200 минг -45 минг йилни ташкил этади. Бу даврий сана археологик даврлардан ҳисобланган мустъе яъни ўрта тош даврига тўғри келади. Схул ёдгорлигидан 14 та ибтидоий аждодларимизнинг тана суяклари топилган. Ушбу топилмаларнинг аксарият қисми 1932 йилда Теодор Мак Коун томонидан аниқланган. Кафзех ғор макони ҳам Исроилда жойлашган бўлиб, илк бора 1934 йилда Р. Невил ва М. Стекелис томонидан ўрганилган. Ўтказилган тадқиқотлар натижасида леваллуа типигаги тош қуруллар билан бирга 5 та ибтидоий аждодимизнинг тана суяклари қайд этилган. Ёдгорликда тадқиқот ишлари 1965, 1967 ва 1971 йилларда ҳам давом эттирилган. Ўтказилган тадқиқотлар натижасида 25 та ибтидоий аждодимизнинг тана

суяклари топиб ўрганилган. Бу ердан топилган қадимги одамдаорнинг тана суяклари тахлили уларнинг ривожланган яқин шарқ гоминидлари гуруҳига оидлигини кўрсатмоқда. Баъзи топималар эса гибрид яъни неандертал ва Homo Sapiensлар чатишмасидан вужудга келган энг қадимги одамлар эканлигини кўрсатмоқда. Мустъе қатламларига оид бўлган тош қуролларнинг термолюминесцент тахлили 92-97 минг йилликларни кўрсатса, электрон парамагнит резонанс тахлил натижалари ушбу ёдгорликнинг даврий санасини 130-90 минг йил деб кўрсатмоқда. Бундан ташқари Исроил худудида микроиндустрияли бир нечта қадимги жой маконлари ҳам аниқланган. Буларга биз Еврон, Бизат Рухама жой маконларини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Еврон жой маконининг даврий санаси 1.5-2.4 миллион йилни ташкил этса, Бизат Рухама жоймаконининг даврий санаси 1 миллион йилни ташкил этади. Homo Sapiens тана суяклари қайд этилган ёдгорликлардан бири бу Кесем ёдгорлиги ҳисобланади. Тел-Авив университети археолог олимларининг фикрига кўра Кесем ёдгорлигининг даврий санаси 382-207 минг йилларни ташкил этади.

Европа худудида жойлашган Клэктон-қуйи палеолит даврининг энг қадимги ёдгорликларидан бири ҳисобланади. Бундан 550 – 475 минг йиллар аввал Ғарбий Европа худудида тарқалган маданият ҳисобланади. Ушбу маданиятга тегишли асосий топималар Темза дарёси ҳавзасидан топиб ўрганилган. Клэктон келиб чиқиши Буюк Британиядаги Клектон сити шаҳри яқинидаги манзилгоҳ номидан келиб чиққан.

Мадлен маданияти – қуйи палеолит даври маданияти ҳисобланади. Ушбу маданият Франция, Испония, Шветцария, Белгия, Германия худудларида кенг тарқалади. Даврий санаси 15 – 8 минг йилликларни ташкил этади. Ушбу маданият жамоаларида суякка ишлов бериш санъати юқори даражада ривожланган эди. Мадлен маданияти ёдгорликларида микролит тош қуролларига ўтиш босқичи кузатилади. Мадлен овчилари асосан ғорларда ва тери ҳамда суяклардан қурилган турар жойларда яшашган. XX асрларнинг охирида Ғарбий Европа олимлари томонидан Мадлен маданиятининг дабтлабки босқичи сифатида бадегулск миниажратиб кўрсатади.

Ориньяк маданияти – қуйи палеолитнинг илк босқичига оид археологик м ҳисобланади. Франциянинг юқори Гаронна депортаментидаги Ориньяк ғорида ўтказилган тадқиқотлар орқали, ушбу маданиятга Ориньяк маданияти номи берилган. XX асрнинг бошларида ушбу маданиятга тегишли ёдгорликлар Европа худудидан аниқланган. Ориньяк маданиятига оид ёдгорликлар асосан Франция худудида кенг тарқалган. Санаси 33000 – 19000 йиллар билан белгиланади. Ориньяк маданияти Ғарбий ва Марказий Европада кенг тарқалган.

Солютре маданияти – қуйи палеолит даврининг ўрта босқичига оид м ҳисобланади. Ушбу маданиятга тегишли бўлган ёдгорликлар асосан Франция ва шимолий Испания худудларида кенг тарқалган. Ориньяк ва Перигорск маданиятлари ўрнига келган маданият бўлиб, ўз навбатида у ўз ўрнини Мадлен маданиятига бўшатиб беради. Ориньян маданиятининг даврий санаси милоддан аввалги 18 – 5 минг йилликларни ўз ичига олади. Ушбу

маданият дастлаб Г.Мортилье томонидан XIX асрнинг 60 йилларда аниқланган ва Франциядаги Сона ва Луара департаменти худудида жойлашган Солютре манзилгоҳи номи билан боғлиқ. Марказий Европа ва Россиянинг Европа қисмида жойлашган бир қатор сўнги палеолит даври манзилгоҳлари билан Солютре маданияти ўртасида боғлиқликлар аниқланган. Шунинг Солютре маданияти жамоалари Шимолий Америкага қадар кириб борганлиги ва у қрда Кловис маданиятига асос солганликлари ҳақида ҳам нуқтаи назар мавжуд. Шунингдек Америкага дастлабки кириб келган аждодларимиз Европа худудидан келишган. Солютре маданиятининг маҳаллий маданияти сифатида Гримальди маданияти ҳисобланади. Алтамира ёдгорлиги юқори палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, у ичидан кўплаб ибтидоий ранг тасвир намуналари аниқланган. Ушбу ёдгорлик Испанияда, Сантандердан 30 йиллар ғарбий томонда жойлашган.

Ласко-Ғори ўзининг катталиги ва суратларининг яхши сақланиб қолганлиги жихатидан Франция худудида жойлашган палеолит даври ёдгорликларидан бири ҳисобланади. Дастлаб ушбу ёдгорлик қадимги мадлен маданиятига тегишли деб ҳисобланган, кейинчалик эса ушбу ёдгорликнинг илк солютре маданиятига оид эканлиги аниқланди. Ёдгорлик Франциянинг Дордон департаменти худудида жойлашган, яъни Перигё шаҳридан 40 кмлар чамаси жанубий-шарқий тарафда. Ласко ёдгорлиги 1940 йил 12 сентябрида тўртта ўспиринлар томонидан тасодифан топилган. Улар ўзларининг топилмалари ҳақида ўқитувчилари Анри Брейлга айтишади. Анри Брейл томонидан 1940 йилда ёдгорликнинг ўрганилиши амалга оширилади. Анри Брейл бир неча йил давомида Испания, Португалия ва Жанубий Африкада ўтказди ва 1949 йилда яна Францияга қайтиб келади. Кейинчалик Северин Блан ва Морис Бургон билан биргаликда Ласко ёдгорлигида амалага оширган тадқиқот ишларини давом эттиради.

Мезолит даврида шимолий Европа худудида овчилик билан шуғулланувчилар жамоалар маданияти шаклланади. Яъни бу хўжалик тури Англиянинг шарқий вилоятларидан тортиб токи Эстония, айниқса Болқонбўйи худудларида равнақ топди. Милоддан аввалги 8 минг йилликнинг ўрталарига келиб, мезолит даври овчилари тошлардан болталар ясаб ўрмонларда дарахтларни кесишда улардан фойдаланишган. Ов қуроллари асосан тошдан ишланган. Бундай тош қуроллар фархеология фанида микролит тош қуроллар номини олган. Мезолит даври овчилари тош қуроллардан нафақат ов жараёнида, балки ҳарбий мақсадларда ҳам фойдаланишган. 1869 йилда Г. Де мортилье палеолит давридан сўнг неолит даври деб ҳисоблаган. Кейинчалик эса Е. Картилье Г.Де Мортилье фикрларини таҳлил этган ҳолда шундай хулосага келдики палеолит ва неолит ўртасида хиатус мавжуд бўлса, у ҳолда Европа минтақаси узок даврий вақт давомида инсоният томонидан ўзлаштирилмаган. Бироқ бу даврга келиб, бу бўшлиқни тўлдириш имкониятин и берувчи бир қанча далиллар қўлга киритилади. 70 йилларнинг охирларига келиб эса швед олими Торелл палеолит давридан неолит даврига ўтиш босқичини “мезолит ” яъни “ўрта тош” даври деб номлайди. Европанинг мезолит даври милоддан аввалги 9-6 минг йилликлар билан даврланади. Европада ҳам мезолит даври буюк

музликларининг чекиниши ва ҳозирги замон иқлимига ўзгариши даврига тўғри келади. Музликларнинг чекиниши натижасида иқлим ва ўсимликлар дунёси ўзгариб кетади. Музлик даврининг сўнги босқичида Европа шимолининг катта қисмида тўғриси мон ўсимликлар ҳукмронлик қилар эди. Аста – секинлик билан музликлар шимолга тамон чекинади ва ҳозирги кунда мавжуд бўлган болтиқ денгизи пайдо бўлади. музлик даврининг тугаши билан Жанубий ва Марказий Европада шимол кийиги йўқолади овчиларнинг асосий ов манбаи бўлиб буғулар ва бошқа ҳайвонлар қолади. Музлик даври овчиларининг турар жойлари енгил типдаги манзилгоҳ эди. Европада қўлга ўргатилган ҳайвон бу ит ҳисобланади. Европанинг турли ҳудудларида мезолит даврида маданиятларининг кечиши ҳар хил бўлган. Шимолий Европа мезолити Европа минтақасининг ўрта ер денгизи ва атлантика ҳавзалари қисмларидан анча фарқ қилади. Музлик эриши билан европа ҳудудидаги яшаган ипtidoий аждодларимиз буғулар изидан бир жойдан иккинчи жойга кўчиб янги ерларни ўзлаштира бошлаганлар. Ипtidoий аждодларимиз шимолий томонга силжиши натижасида бу ерлар Гамбург, Федер мессер, Оренбург каби маданиятларга асос солади.

Мустье даври манзилгоҳлар Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида аниқланган, лекин уларнинг кўпчилиги Ўзбекистон ва Тожикистон ҳудудларидан топиб ўрганилган бўлиб, улар нафақат ер устида балки ернинг остки қисмида ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бойсун тоғининг жанубий ёнбағридан топилган Тешиктош ғори муҳим аҳамиятга эга. Бу ерда бешта маданий қатлам аниқланган. Тешиктош ғоридан синиқ учринди, тош парчалари, пластинка-парракча, нуклеуслар, тош бўлакчаларидан иборат уч мингга яқин тош қуроллари топилган.

Тешиктош ғори тош қуроллари Самарқанд жанубидаги Омонқўтон қуролларига ўхшаш. Бу турдаги мустьега Вахш тоғ тизмаларининг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Оғзикичик ғори ҳам таалуқлидир. Ғор маконлардан Тошкентдан шимоли-шарқда Тангри тоғнинг ғарбида Чотқол тоғ тизмаларида жойлашган Обираҳмат ғорини кўрсатиш мумкин. Полтов (Тошкент вилояти Бўстонлиқ тумани) ғори тош қуроллари Обираҳмат ва Хўжакент тош қуролларидан фарқ қилмайди.

Олой тоғ тизмасининг шимолий тармоғида Фарғонадан Шарқда жойлашган Селунғур ғоридан мил. ав. 1 млн. 100минг - 1 млн. йилликларга оид ашель қатлами қазиб ўрганилган. Селунғур ғори топилмалари энг Қадимги меҳнат қуроллари кўринишида бўлиб, ўзига хос шаклларига эга бўлсада, Жанубий ва жануби-шарқий Осиёнинг энг қадимги манзилгоҳлари меҳнат қуроллари билан яқин ўхшашликга эга. Селунғурдан ашель даври меҳнат қуролларидан ташқари архантроп қолдиқлари ҳам топилиб, уни жаҳоннинг машҳур манзилгоҳлар қаторига қўйиш мумкин.

Очиқ турдаги манзилгоҳларга Вахш воҳасида жойлашган бир-бирига ўхшаш Қора-Бура ва Оқжарлар оиддир. Қора-Бура жой-маконидан жуда кўп тош парчалари ва меҳнат қуроллари топилган бўлиб, уларнинг ярми қурол қилиш учун тайёрланган майда тошлардан иборат. Улар нуклеуслар, учринди, учли пайконлар. Айниқса чоппер ва чоппинглар кўпчиликни ташкил қилади. Мустье даврининг шунга ўхшаш шаклдаги материаллари

Сирдарё ҳавзасидаги Қайроқум ва Фарғонадаги маконларидан ҳам топиб ўрганилган.

Очиқ турдаги маконларга Ангрен дарёсининг ўнг соҳилида жойлашган Кўлбулоқ ва Самарқанднинг жануби-ғарбидаги Кўтирбулоқлар оиддир. Кўлбулоқ топилмалари хилма-хил ва унга хос маконлари билан ажралиб туради. Меҳнат қуроллари - нуклеуслар, тишли тош қуроллар, қирғичлар, тош пайконлар, сихчалар, пластинкалар, тош пичоқлар ва бошқа тош бўлакларидан иборат. Бу макон меҳнат қуроллари Ўрта Осиёнинг бошқа маконларидаги билан ўхшаш.

Кўтирбулоқ маконидаги тош қуролларини чақмоқтош диорит, кварцит ва дарё тошларидан ясалган ўткир учли пайконлар, қирғичлар, тешгичлар, пармалар, баргсимон қуроллар ҳамда дарёнинг шағал ва чақмоқ тошларидан ясалган чоппинг ва чоппер, ясси ва гардишсимон нуклеуслар, учриндилар ва бошқалардан иборат. Кўтирбулоқ маконидаги тошдан ясалган меҳнат қуролларининг ясалиш усуллариغا Зирабулоқ макони (Зарафшон воҳаси) топилмаларини ҳам киритиш мумкин.

Қирғизистоннинг мустъе даврига оид маконлари яхши ўрганилмаган Тоссор ва Георгий дўнглиги бу ердаги машхур маконларидир. Тоссор тош қуроллари мустъе даврининг сўнгги босқичи ва сўнгги палеолитнинг илк босқичларига оид. Георгий дўнглиги меҳнат қуроллари юқори плейстоценнинг бошланиш даврига оид. Жанубий Қирғизистондаги Исфара дарёси водийсидаги Хўжағайир деган жойдан ҳам мустъе даврига оид манзилгоҳ топилган. У ердан тошдан ясалган-парракчалар, қирғичлар, пичоқсимон қуроллар, нуклеуслар, сихчалар топилган.

Тешиктош ғор-маконидан топилган ёш боланинг бош чаноғи ўша давр кишиларининг қиёфасини тиклашга асос бўлиб, у Ўрта Осиё худудидаги ягона палеоантропологик топилма ҳисобланади. Бош чаноғи юқори маданий қатламдан топилган. Кўринишдан бола дафн этилгач, ёввойи ҳайвонларга ем бўлган, шунинг учун бола скелети тўлиқ сақланмаган. Антрополог олим М. М. Герасимов бўлакчаларга бўлиниб кетган бош чаноқни тиклаб, боланинг қиёфасини тиклашга эришган. Натижада суяклар 9 яшар болага тегишли бўлиб, морфологик жиҳатдан неандертал шаклида эканлиги аниқланган. Шу билан биргаликда Тешиктош топилмаси европоид ирқига мансуб эканлиги ҳам аниқланган. Кейинги қилинган таҳлилларнинг хулосасига кўра, Ўрта Осиёнинг жанубий худудлари ирқ шаклланган учоқлардан бири ҳисобланади.

Оғзикичикдан топилган ҳайвон суякларининг 14 таси Омонқўтон ва 6 таси Тешиктошлардаги ҳайвон суяклари билан бир хил. Умумий суякларнинг кўпчилигини чўл тошбақаси суяклари ташкил этади. Бундан ташқари ёввойи кўчқор ва эчкилар, от, эшак, буғи хатто жундор носорог суяклари ҳам топилган.

Обираҳмат ғоридан топилган суякларнинг ярмидан кўпроғини ёввойи эчки ташкил этади. Буғу, қўй, ёввойи чўчқа суяклари ҳам мавжуд. Обираҳмат, Омонқўтон ва Тешиктош маконлари топилмаларида унчалик фарқ катта эмас. Булар мустъе даврининг Ўрта тоғ вариантыга мансуб бўлиб, асосан тоғ эчкисига ов қилишган. Ғор-маконлар ичида Кўтирбулоқ

топилмалари бошқалардан анча фарқ қилади. Ундаги топилган суякларнинг деярли ярми отники, кейинги ўринда филники. Тур (ёввойи бука), бухоро буғуси суяклари эса камчиликни ташкил этади. Умуман, Ўрта Осиёнинг мустье даври маконлари маълум ҳудуд табиий шароитларига мос ихтисослашган овчиликнинг мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда.

Сўнгги палеолит даври бир неча миллион йил давом этган Қадимги тош асрининг сўнгги босқичи бўлиб, ўзидан олдинги мустье даврига нисбатан яхши ўрганилмаган, очилган жой-маконлар сони ҳам камчиликни ташкил этади. Ўрта Осиёда юқори плейстоценнинг иккинчи ярмида ноқулай об-ҳаво шароитига мослашган турар жойлар бўлганлигидан далолат берувчи моддий топилмалар учрамайди. Бу давр кишилари фақат ғорлардагина яшамасдан, водийлар ва дарё бўйлариغا ҳам тушиб келганлар ва шу ерларда истиқомат қилганлар. Шунинг учун уларнинг маконлари табиат инжиқликлари натижасида нобуд бўлган ва кейинчалик ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли маданий қатламлар йўқ бўлиб, ҳозирги пайтда сақланиб қолмаган. Ўрта Осиёда сўнгги палеолит даври мил. ав. 34минг йилликдан 10 минг йиллик (мил. ав. 8300 йил атрофи)гача бўлган даврни ўз ичига олади. Сўнгги палеолит даврига оид кам сонли маконлар даврларга бўлиш имкониятини қийинлаштиради, уларнинг топилмаларини у ёки бу даражада аниқлаш мумкин.

В. А. Ранов томонидан сўнгги палеолит даврининг қуйидаги тўртта варианты ажратиб кўрсатилади: Қоракамар, Хўжағор, Самарқанд, Кўлбулоқ. Дастлабки иккитаси битта тараққиёт босқичида бўлиб, кўринишдан уларни бирлаштириш мумкин.

Ҳиндистоннинг қадимги давр ёдгорликлари ҳақидаги маълумотлар дастлаб Европада XVI-XVII асрларда миссионерлар ва саёҳатчилар туфайли маълум бўла бошлайди. Бироқ бу қадимги давр ёдгорликларни ўрганиш ишлари XVIII асрнинг иккинчи ярмида амалга оширилади. Бу ёдгорликларни ўрганиш тарихий география маълумотлари асосида амалга оширилади. Машхур тарихчи олимлардан Анкетил Дюперрон Элмор, сўнгра Канхер ва Элефант оролларидаги ёдгорликларни ўрганиш ва ёдгорликларнинг чизмаларини яратиш ишларини амалга оширади. Ҳиндистон ҳудуди тош даврдан бошлаб ибтидоий аждодларимиз томонидан ўзлаштирила бошланган. Ҳиндистон ҳудудидаги дастлабки тош даври ёдгорлиги 1863 йилда Р.Б. Фут томонидан Мадрас яқинидан топилган. Бу макондан топилган тош қуроллар ташқи кўринишига кўра бодомсимон шаклда бўлиб, фанга мадрас тош қуроллари номи остида киритилган. Мадрас тош қуроллари ёрдамида ибтидоий аждодларимиз ўзни ҳимоя қилган, дарахт илдизларини қовлаб олган, хайвонларни ов қилган.

Бу тош қуролларини тайёрлашда аоссий хом ашё кварцит ҳисобланган. Мадрас техникасини босқичма-босқич ривожланиши Европанинг шелл, ашел ва қуйи ашелл босқичларига тўғри келади. Ҳиндистоннинг шимолий қисмида эса Соан дарёси хавзасида ибтидоий аждодларимизга тегишли макон топилган бўлиб, унинг ҳудудидан кўплаб тош қуроллар намуналари топилган. Бу макон ва тош қуроллар олимлар томонидан фанга Соан маданияти номи остида киритилган. Тош қуроллари тайёрланиш техникасига

кўра илк, ўрта ва ривожланган соан даврларига тегишли ҳисобланади. бундан ташқари Ҳиндистоннинг жанубида яъни Тунгаҳадр худудидан аралаш холдаги қуйи палеолит даври маконлари ва тош қуроллари қайд этилган. Қадимги Ҳиндистон худудида Homo sapiensларнингизлари ҳақида маълумот берувчи ёдгорлик Батадомбален ва Шри Ланка оролида Белилен ёдгорликлари ҳисобланади. Нармада водийсида Яван Хомо Эректусига яқин бўлган одамсимон маймунларнинг бош чаноғи қолдиқлари аниқланган. Фанга ушбу топилма 1985 йилда Homo erectus narmadiensis номи билан киритилган. Даврий санаси 236 минг йилни ташкил этади. Одаи жой маконидан эса Homo erectus еки илк Homo sapiensларга оид бўлиши мумкин бўлган 5 ёшли боланинг тана суяклари топилган. Тик юрувчи ибтидоий одамлар плейстоцен даврида Юқори Панджобнинг Потхар платоси ва Равалпинди яқинидаги Соан дарёси бўйларида яшаган бўлиши мумкин. Шунингдек Ҳиндистоннинг палеолит даври Соан маданияти топилмалари Ҳиндистон, Непал ва Покистон чегараларида жойлашган Сивалик худудидан ҳам аниқланган.

Жанубий-Шарқий Осиёнинг палеолит даври ёдгорликлари Бирмадаги илк Аньят, Индонезиянинг Ява оролида жойлашган Пачитан, Вьетнамдаги Шонви, Малайзиядаги Кота-Гампан ва бошқа бир қатор ёдгорликларни келтириб ўтишимиз мумкин. Ўрта ва юқори палеолит даврида Жанубий-Шарқий Осиёнинг палеолит даври моддий маданияти Кўхна дунёнинг бошқа худудларига нисбатан ўзига хос таракқиёт йўллари босиб ўтган. Тош қуроллар индусриясида макролитлик сақланиб қолинган. Пачитан ёдгорлиги Ява оролининг марказий қисмида жойлашган бўлиб, палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланади. Сангиран ёдгорлиги эса бу Жанубий-Шарқий Осиёда микролит тош қуроллар ишлаб чиқариш техникасининг тарқалганлигидан далолат беради. Малайзияда жойлашган машхур Ниа ғори Т. Гаррисон томонидан ўрганилган бўлиб, бу ёдгорликда археологик даврларининг кетма-кетлигини кузатишимиз мумкин. Унда топилган энг қадимги тош қуролларининг даврий санаси 39500 йилни ташкил этмоқда. Ниа ғор-маконидан топиған Homo sapiensлар тегишли тана суяклари тахлили уларнинг австралоид ирқига оид эканлигини кўрсатмоқда. Жанубий-Шарқий Осиёда ер шарининг бошқа худудларига фарқли равишда мезолит даври алоҳида археологик давр сифатида кўрсатилмайди. Биз Жанубий-Шарқий Осиёда мезонеолит даври маданиятларини кузатишимиз мумкин. Яъни Жанубий-Шарқий Осиёда мезолит ва неолит даврига оид маданиятларнинг бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганлигини кузатишимиз мумкин. Жанубий-Шарқий Осиёнинг мезонеолит даври ёдгорликларидан бири Хоабин маданиятидир. Хоабин маданияти учта даврий босқичга ажратилади. Илк, ўрта ва қуйи Хоабин босқичлари. Илк Хоабин даврий санаси милоддан аввалги 48-23 минг йилликлар, ўрта Хоабин милоддан аввалги 23-13 минг йилликлар ва қуйи Хобан милоддан аввалги 13-8 минг йилликлар. Ушбу маданиятнинг учта даврий босқичга бўлиниши археолог олим В. Сольхейм томонидан амалга оширилган. Мезонеолит маданиятига оид навбатдаги ёдгорлик Рухлар ғори ҳисобланади. Рухлар ғорининг даврий санаси милоддан аввалги 12 минг йилликни ташкил этади.

Хитойда палеолит даври бундан 1.55 млн йил аввал бошланган. Палеолит даврига энг қадимги топилмалар санаси 2 мн йилни ташкил этади. Хийтонинг палеолит даври маданияти ташувчилари тик юрувчи аждодимизнинг қиёфадоши бўлмиш-синантроплар ташкил этган. Хитой худудидан топилган тош даврига оид энг қадимги топилмалар Аньха провинцияси худудидаги Жэньцзыдун ёдгорлигидан қайд этилган. Унинг даврий санаси тахминан 2 млн йил билан белгиланмоқда. Сычуаь провинцияси худудиддаги Лунгпо ёдгорлигидан эса тик юрувчи аждодимизнинг тиш суяклари қолдиқлари топилган бўлиб, унинг даври санаси 1.8 млн йил билан белгиланмоқда. Мацзюаньагода даврий санаси 1.66-1.55 млн йил билан белгиланган энг қадимги тош қуроллар намуналари топилган. Хэбэй провинцияси Яньюань уезди худудида қайд этилган тош даври Сяочанлян маданияти эса 1.36 млн йил билан даврий санаси белгиланмоқда. Хитой худудидан аниқланган ибтидоий аждодимизнинг энг қадимги вакили Ланьтянь одами деб номланади. Бу топилма Шэньси провинцияси Ланьтянь уезди худудидан топилган. Тош даврининг яна бир маданияти Цэнцзявань деб номланган бўлиб, унинг даврий санаси 1.1 млн йил билан белгиланмоқда. Аждодларимиздан ири бўлмиш Синантроплар қолдиқлари Хэбэе провинцияси худудидаги Гаопин ғоридан топиб ўрганилган. Хитойда ибтидоий аждодларимизнинг энг яхши ўрганилган вакили синантроплар ҳисобланиб, уларга тегишли топилма Пекин худудида жойлашган Чжоукоудянь кишлоғида қайд этилган.

Жанубий Хитойнинг мезолит даврига оид ёдгорлигига Гуанси-Чжуан автоном райони худудидаги ғорларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. 1935 йилда Пэй Вэнь-чжун томонидан бу ғорлар худудидан кўпол шаклдаги макролит тош қуроллари намуналари топиб ўрганилган. Вьетнам худудида эса биз палеолит давридан неолит даврига ўтиш жараёнини кузатамиз. Бу маданиятлар фанда Бакшон ва Хоабин маданиятлари номи остида киритилган. Хитойнинг шимоли ва Мўғилистондан мезолит даври ёдгорликлари жуда кам ўрганилган. Биз фақатгина Синьцзян, Марказий Мўғилистон ва Манчжурия худудларидан унчалик кўп бўлмаган макролит тош қуроллари намуналарини нг топилишини мисол қилиб келтириб ўтишимиз мумкин. Фақатгина Мўғилистоннинг Улан-Батор, Мойльтын-Аш, Сангино каръери худудида аниқланган бир нечта мезолит даври ёдгорликларини келтириб ўтишимиз мумкин. Корея шу номли ярим оролнинг жанубий қисмини эгаллайди, бу ярим орол Осиё қитъасининг асосий қисмидан 1100 км масофага чиқиб туради. Ғарбдан ярим орол Сарик денгиз билан, жанубдан эса Корейс бўғози ва Шарқий-Хитой денгизи билан ўралган. Жанубий Корея мақоми провинцияларга тенгташтирилган 6 та шаҳарга, 9 та провинцияга ва алоҳида вазифага эга 1 та шаҳарга бўлинган. Кореянинг иқлими аралаш турдаги иқлимдир. Бу ерда асосан континентал ва денгиз иқлими устуворлик қилади. Кореяда баҳор ва куз қисқа ва илиқ, ёз нам ва иссиқ бўлиб, температура +35С гача кўтарилиши мумкин. Ёмғир мавсуми июнь ойининг охиридан июл ойи ўрталаригача тўғри келади. Кузи куруқ, қиши эса совуқ бўлиб, даврий равишда ёгин ёғиб туради. Қишда температура -10С гача пасаяди. Корея худудида илк ибтидоий одам

вакилларида бири Homo erectus бундан 500 минг аввал пайдо бўлган. Чхунчхон-намдо провинциясида жойлашган Сокчанни ғор маконида ўтказилган археологик тадқиқотлар натижасида Европанинг қуйи палеолит даврига оид тош қуроллар ва бифассимон учриндилар намуналари топилган. Корея худудида ўрта палеолит даврида гоминидларнинг истиқомат этганлиги ҳақида маълумот берувчи ёдгорликлар Чоммал ва Турубон ғор маконлари ҳисобланади. Бундан ташқари бу ғор маконларда ҳозирда кунда Корея мавжуд бўлмаган ва ўз вақтида ноқулай иқлим шароити туфайли қирилиб кетган баъзи бир хайвон суяк намуналари ҳам топилган. Сокчанни ёдгорлигида ўтказилган тадқиқотлар натижасида эса Европанинг ашел, мустье ва леваллуа техникаси асосида тайёрланган тош қуроларга ўхшаш тош қуроллар намуналари қайд этилган. Бу топилмалар ўз навбатида Корея худудининг қадимги даврлардан болаб ибтидоий аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилганлигини кўрсатади. Корея худудида Homo Sapiens ларнинг пайдо бўлиши радиоуглеродли таҳлилларга кўра 40-30 минг йиллар билан белгиланади. Бундай хулосаларга Сокчанни ёдгорлигида ўтказилган тадқиқотлар натижалари асосида келинган. Корея худудида ҳам палеолит даврига оид қоятош суратлари ҳам аниқланган. Пангэду ёдгорлиги ана шундай турдаги ёдгорликлар жумласига киради. Палеолит даврида Корея худудида истиқомат этган аجدодларимиз хайвон суякларидан уйлар қуриб уни хайвон терилари билан химоялашган, яъни уй-жой қуришни билишган. Япония орол давлатдир ва у Тинч океанининг ғарб қисмида жойлашган. Унинг таркибига 4000 та орол киради. Уларнинг энг йириклари Хонсю, Кюсю, Сикоку ва Хоккайдо. Япония худудини шимол томондан Охота денгизи, шарқ ва жанубий-шарқдан - Тинч океани, ғарбдан – Япон ва Шарқий-Хитой денгизлари; Хонсю, Сикоку ва Кюсю ороллари архипелаги жанубида ички Япон денгизи ўраб туради. Қирғоқ чизигининг умумий узунлиги тахминан 30 минг километр. Япония тоғли мамлакатдир. Унинг худудининг деярли тўртдан уч қисмини тоғлар эгаллайди. Давлат асосан префектураларга бўлинган. Японияда бундай префектуралар 47 та. Ҳар бир префектура тўртта тоифага бўлинади: Токио, Хоккайдо, Киото ва Осака ҳамда қолган 43 таси. Токио ўз навбатида 23 та мустақил махсус туманларга ажралади. Йирик шаҳарлари: Токио, Осака, Киото, Нагоя, Кобе, Хиросима, Фукуо ва Иокогама ҳисобланади. Япония худудидаги иқлими ҳар хил. Мамлакатнинг шимолидаги иқлим мўътадил, жанубда эса субтропик ва тропик муссонли. Хоккайдода январь ойида ўртача температура -30С гача пасайса, июль ойида эса 220С гача кўтарилса, Окинава префектурасида у деярли бир хил 220С бўлиб қолади. Япония тарихида энг қадимги ибтидоий аجدодимиз вакилларининг пайдо бўлиши бундан 40 минг аввал содир бўлган. Геологик нуқтаи-назарга кўра Япония палеолити плейстоцен ва музлик даврларига тўғри келади. Япония худудида истиқомат этган энг қадимги аجدодларимиз овчилик ва термачилик билан шуғулланишган. Бу даврга оид Япония истиқомат этган энг қадимги аجدодларимизнинг антропологик тузилиши ханузгача номаълум. Японияда палеолит даврининг ўрганилиши 1949 йилда Ивадзюку шаҳрида палеолит даври тош қуролларининг топилиши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам Япония тарихида палеолит даври “Ивазюку

даври” деб номланади. Япониялик олим К. Мацуфудзи Канедори IV ғор маконидаги энг қадимги тош қуролларнинг даврий санасини 80 минг йил билан даврлаштиради. Япониялик археолог-олимларнинг фикрига кўра бундан 127-71 минг аввал Homo sapiens архипелагга Хитойнинг Шимоли-аشرқий худуларидан кириб келган бўлиши мумкин. Рус археологи С.П. лаптевнинг фикрига кўра Бадзедан, Накаминэ, Содзюдай ва Нию ёдгорликлари Япониянинг энг қадимги тош даври ёдгорликлари бўлиб, уларнинг даврий санаси 200 минг ташкил этиши мумкин. 1931 йилда археолог олим Наора Нобую томонидан Япония худудидан ибтидоий одамларнинг энг қадимги вакили тана суякларини топишга муваффақ бўлган. Бу топилма ўз навбатида Япония худудида ҳам қадимда ибтидоий одамлар томонидан ўзлаштирилганлиги ҳақида далолат беради.

Ҳозирги пайтда Ўрта Осиё худудида мезолит даврига оид икки юздан ортиқ ёдгорлик аниқланган. Улар маданий қатламли ва терма моддий ашёларига эга бўлган ғор-макон, очик жой-макон ва мавсумий макондан иборат. Мезолит даври ёдгорликлари маълум маданият, маданий мажмуаилари ажралиб туради. Мезолит даври маданиятлари орасида Шарқий Каспийбўйи худуди ёдгорликлари муҳим ўрин эгаллайди. Бу ерда мил.авв. XI-VIII минг йилликларга оид Жабел, Кайлу ва Дамдамчашма I, II ғор-маконлари ва 30 дан ортиқ очик жой маконлар ўрганилган. Бу ёдгорликлардан топиб ўрганилган тош буюмлари микролит аломатларига эга бўлган пластинкасимон шаклидаги қуроллардир.

Шарқий Каспий бўйи худудида яшаган аҳоли овчилик, балиқчилик ва термачилик билан кун кечирган. Мезолит даврининг охирида ибтидоий овчилар ҳайвонларни қўлга ўргатиб, хонаки чорвачиликка асос соладилар. Териларга ишлов бериш ва улардан кийим бош тикиш, суяк ва ёғочдан зарурий анжомлар яшаш, чиғаноқ ва тошдан тақинчоқ яшаш каби ишлар одамларнинг ёрдамчи машғулоти ҳисобланган.

Устюрт мезолити (мил. авв. VIII-VI минг йилликлар). Устюртда мезолит даврига оид 20 дан ортиқ ёдгорлик ўрганилган. Улар асосан Айдаболқудук ва Жайронқудукларининг атрофида гуруҳ-гуруҳ ҳолда жойлашган очик турдаги доимий, муддатли ва мавсумий маконлардан иборат. Устюртнинг маданий қатламга эга бўлмаган маконлар хўжалигини тиклашни чеклайди. Худуднинг табиий шароити ва мазкур давр хусусиятларига асосланиб, устюртлик ибтидоий аҳоли хўжалигида овчиликнинг мавқеи юқори бўлган, кейин ўринларни термачилик ва балиқчилик эгаллаган. Ўзбекистон Республикаси худудида мезолит даврига оид бир нечта маданиятлар фаолият юритган. Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, Сурхон воҳаси, Устюрт ва бошқа жойлардан юздан ортиқ мезолит даври ёдгорликлар ўрганилган. Мазкур худудлардаги ёдгорликлар алоҳида локал маданиятларни ташкил этади.

Қўшилиш макон Тошкент воҳасидаги мезолит даври ёдгорликларининг энг қадимгиси (мил. авв. X-IX минг йилликлар) ҳисобланади. Макон ёмғир сувида ювилиб, унинг сақланиб қолган қисмдан 200 дан ортиқ турли хилдаги чакмоқтошдан ясалган тош қуроллари ва қўй, эчки, қора мол суяклари топилган. Бу ерда яшаган аҳоли овчилик ва термачилик билан кун кечирган.

Фарғона водийсида 40 дан ортиқ мезолит даври ғор-макон ва очик жой-маконлари аниқланган. Сўх дарёсининг юқори оқимида жойлашган Обишир I, V ва Тошкўмир ғор-маконлари яхши ўрганилган. Улардан пластинкасимон ва микролит тош қуроллари ва ёввойи ҳайвон суяклари топилган.

Фарғона водийси текислигида эса мезолит-неолит даврларига оид сал кам юзга яқин жой-маконлар мажуд. Водийнинг марказий текислигида қадимги кўллар бўйида жойлашган Ашикўл 2, 3, 16, Янгиқадам 1, Тайпоқкўл (Тойпоқ 3, 5, 7) ва бошқа маконларнинг устки қисмидан тош қуроллари териб олинган. Улар асосан кичик пластинкадан ясалган қуроллардир.

Сурхондарё вилояти Бойсунтоғ ҳудудида мезолит даврининг сўнгги босқичига оид Мочай ғор-макони жойлашган. Ғор-макон иккита маданий қатламга эга. Улардан кўп сонли тош қуроллари, ҳайвон ва одам суяклари топиб ўрганилган. Суякларининг кўпчилиги тоғ эчкиси, муфлон ва кичик туёқли ҳайвонларга тегишли. Қисман чўчка, ит ва қора мол суяклари ҳам мажуд. Ғор-маконнинг юқоридаги иккинчи маданий қатламидан топилган суякларининг кўпчилиги хонаки (кўй ва эчки) ҳайвонларга тегишли. Макондан топилган одам суяклари *европеоид* ирқининг Шарқий Ўрта ер денгизи гуруҳига мансуб *долухокран*-қисқа юзли, узун бош қиёфаи одамлар бўлган. Мочайлик ибтидоий жамоа аъзолари дастлабки босқичда ёввойи ҳайвонларни ов қилиб, тоғ ўсимликлар ва уларнинг меваларини териб кун кечирган бўлсалар, мезолит даврининг охирида ёввойи ҳайвонларни қўлга ўргатиб, хонаки чорвачиликга асос солган. Маконида неолит даврида ҳаёт давом этмаган.

Жанубий Тожикистоннинг мезолит даври маданиятлари. Бу ердаги Кофирнахр, Вахш, Панж водийлари, ҳатто Помир тоғининг баланд қисмидаги ҳудудларда мезолит даври жамоаларига оид 30 га яқин ёдгорликлар аниқланган. Бу ёдгорликларнинг кўпчилигининг маданий қатлами бузилиб кетган. Мезолит даврига оид Тутқовул III, Чилчорчашма, Дараи Шўр, Қуйибулён, Обикийик, Ошхона, Аличур ва бошқалар ёдгорликлар яхши ўрганилган. Бу ернинг мезолит даври маданиятлари текислик ва тоғолди ҳудудидан иборат икки йўналишда фаолият юритиб, мил. авв. XI-VII минг йилликлар билан саналанади. Жанубий Тожикистон ҳудудидаги барча ёдгорликларини тадқиқотчи археолог олимлар турли давр ва маданиятдан иборат тўрта археологик мажмуага ажратган. Улар Тутқовул, Вахш, Обикийик ва Шугнов. Жанубий Тожикистоннинг мезолит даврига оид ушбу маданиятлари (мажмуалари) хўжалиги ва моддий маданияти, хусусан, тош қуролларининг ишланиш усулига кўра умумий ва ўзига хос жиҳатига эгаллиги билан ажралиб туради. Бу маданият эгалари овчилик, балиқчилик ва термачилик каби ўзлаштирувчи хўжалик шакл орқали кун кечиришган. Асосий ов қуроли найза ва ўқ-ёй ҳисобланган. Балиқчиликда ишлатилган қурол намуналари топиб ўрганилмаган бўлсада, асосий ов қуроллини гарпун ташкил этган тахмин қилиш мумкин. Тожикистоннинг мезолит даври маконларида бир вақтда фаолият юритган Шимолий Афғонистон, Фаластин, Сурия ва Олд Осиёнинг бошқа ҳудуддаги манзилгоҳ тош қуроллари билан ўхшаш белгиларини кузатган тадқиқотчилар улар ўртасида генетик алоқадорлик бўлиши мумкинлигини тахмин қилган.

Мезолит даври тасвирий санъат намуналари Евросиёнинг барча ҳудудлари, хусусан, Приней ярим ороли, Шимолий Африка (Сахара), Россия, Ўрта Осиё, Ҳиндистон ва бошқа ерлардан топиб ўрганилган. Тасвирлар асосан қояларнинг шифти ва ён деворларига минерал бўёқларда чизилган. Улар сўнгги палеолит тасвирларидан мазмун-моҳияти жиҳатдан фарқ қилади. Бу даврдаги тасвирларида қуролланган овчиларнинг ёввойи ҳайвонларига уютираётган ов манзаралари акс этган. Палеолит даврида қисман учрайдиган овчиларнинг тасвири анча кўпаяди. Улар кўпроқ найза ва камон билан қуролланган тасвирлардан иборат бўлган.

Ўзбекистон, Қозоғистон ва Тожикистон ҳудудларида ҳам мезолит даврига оид кам сонли қоя тош тасвирлари сақланган. Зарауткамар (Сурхондарё), Сийпантош (Қашқадарё) ва Шахта (Шарқий Помир) ёдгорликларида мезолит даври тасвирий санъатининг ажойиб намуналари сақланиб қолган. Зарауткамар ёдгорлиги Сурхондарё вилояти Шеробод шаҳридан 30 км. шимолий-шарқда Кўҳитанг тоғининг жануби-шарқий ёнбағрида Зараутсой бўйида жойлашган. Камарда маданий қатлам учрамайди. Тасвирий санъат намуналари қоянинг шифти ва ён деворларига кизил бўёқда чизилган.

Умуман мезолит даври қоятош тасвирларида ҳайвонот дунёси ва хўжалик хусусияти акс этиб, уларда ўз даврининг содда дунёқараш тушунчалари ва диний-дунёвий мафқураси яширинган. Мезолит даврида содир бўлган иқлим ўзгаришлари кишилиқ жамияти хўжалиқ ва моддий маданиятига жиддий таъсир қилиб, муҳим ижобий ютуқларга эришиша сабаб бўлади. Натижада кишилиқ жамияти ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётида бурилиш даврини бошлаб беради.

Режа

- 3.1. Илк шаҳар марказларининг пайдо бўлиш омиллари.
- 3.2. Илк шаҳар марказларнинг жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги мавқеининг ортиб бориши.

Калит сўзлар: Неолит, Цивилизация, Жармо, Иерхон, Хожилар, Чаталгуюк, неолит инқилоби, натуфий, Чейюндепе, Жойтун, Хассун, Самар, Халаф, маданият, ибодатхона, ихтисослашган, муҳр, ёзув, алоқалар, Элам, Суза Урук, маданият,

Яқин Шарқ худудида мил. ав. VIII-VII минг йилликларда (хатто Жануби-ғарбий Осиёда айрим олимларнинг фикрига кўра бундан ҳам илгарироқ) бошланиб, неолитнинг кейинги босқичларида ишлаб чиқарувчи хўжалик – деҳқончилик ва чорвачилик шакллариининг тўлиқ қарор топиши билан яқунланади. Шимолий минтақалар худудларида эса иқлим шароитларидан келиб чиқиб, хўжаликнинг ўзлаштирувчи шакли узоқ давр мобайнида сақланиб қолади. Шу нуқтаи назардан неолит ер юзининг турли жойларида тули даврларда кечганлиги кузатилади. Табиий шароити қулай бўлган ўлкаларнинг неолит даври хусусиятлари мил. ав. VIII-VII минг йилликларда намоён бўлса, бошқа худудларда бу жараён мил.ав. III/II минг йилликларда ҳам давом этади¹⁹.

Деҳқончилик биринчи навбатда кишилик жамиятининг кейинги тараққиётини белгилаб бераган. Хўжаликнинг илғор шаклига ўтилгандан сўнг ибтидоий одамлар мунтазам озиқ-овқат захирасига эга бўлиб, бир жойда муқим ўтrockлашишни таъминлаган. Деҳқончилик табиий-географик шароит қулай ва маданийлаштириш учун ўсимликларга бой бўлган худудларда пайдо бўлган. Мазкур жараённи инглиз археологи Гордон Чайлд “неолит инқилоби”, деб атайди. Р.Брейвуд эса “озиқ-овқат етиштириш инқилоби” номи билан аташни маъқул кўрган.

Неолит даври ер юзининг барча худудларида маълум бир даврда кечмамаган. Осиёнинг иссиқ иқлимга эга бўлган ўлкаларида неолит даврида иқлим шароити ҳозиргига нисбатан анча яқин бўлиб, кишилар ер юзи бўйлаб кенг тарқала бошлаган. Табиий географик жиҳатдан қулай ва иссиқ иқлимли ўлкаларда кишилар хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаклига ўтиб ўтrockлаша бошлаган бўлсалар, шимол аҳолиси эса табиий шароитнинг ноқулайлиги туфайли орқада қолиб кетган²⁰.

Хўжаликнинг деҳқончилик шаклига ўтиш мил.ав. VIII минг йилликнинг бошларида Яқин Шарқ худудида содир бўлади. Бу ердаги илк деҳқончилик мезолит даври Натуфий маданияти асосида шаклланган

¹⁹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

²⁰ Robert J. Muckle. *Introducing Archaeology: Second Edition*. University of Toronto Press. 2014

Қадимги илк деҳқон жамоасига тегишли қишлоқнинг ўрни Сурия-Фаластин худудида Ўлик денгиздан Шимолда Йордан дарёси водийсида жойлашган Теллассултон ёдгорлигида ўрганилган. Бу ёдгорлик Библияда келтириб ўтилган қадимги Иерихон шаҳрининг ўрни ҳисобланади. Археологик жиҳатдан мил. VIII-VII минг йилликларга оид илк деҳқончилик маданияти Иерихон А, Б комплексларни ташкил этади. Илк босқичида (Иерихон А-мил.ав. VIII минг йиллик) тош девор билан ўраб олинган қишлоқ аҳолисининг овал шаклидаги ғиштлардан барпо қилинган айлана ёки овал шаклидаги уйлари жойлашган. Манзилгоҳда ярим ертўла уйлар ҳам мавжуд²¹.

Яқин Шарқда неолит даврига оид илк ўтроқ деҳқончилик қишлоғининг ўрни Ўлик денгиздан Шимолда Йордан дарёси водийсида жойлашган Телл ас Султон ёдгорлигида ўз аксини топган. Бу ёдгорлик Библияда келтириб ўтилган қадимги Иерихон шаҳрининг ўрни ҳисобланган. Археологик қазилма ишлари натижасида мил. ав. VIII-VII минг йилга оид ҳаёт узликсиз икки комплекс Иерихон А, Б комплекслари аниқланган. Манзилгоҳ 4 га иборат бўлиб, тошдан терилган айлана девор билан ўраб олинган. Деворлар (эни 1,6 м) атрофида тошдан айлана миноралар (диаметри 7-8 м) қурилган. Уларнинг тепасига айлана зиналар орқали кўтарилган. Улар муҳофаза деворлари минораси вазиқасини эмас, кузатув минораси бўлган. Ичкарида девор бўйлаб, маълум шаклга келтирилмаган ғиштлардан қурилган уйлар жойлашган. Уйлар айлана ёки авал шаклда, айрим ҳолларда ярим ертўла шаклида. Ғиштларга сомон қўшилган. Мурдалар уйларнинг бир томонига қурилган. Бу даврда тошга қурулларга ишлов беришда мезолит даври анъаналари давом этади. Тош қуруллари микролитлардан иборат бўлиб, камон ўқларини ташкил этади. Қурул мотиға ва ўроқларнинг дасталари деҳқончиликнинг пайдо бўлганлигидан далолат беради. Шунингдек Иерихон А дан бир қаторли арпа ва буғдойларнинг излари қурилиш материалларида сақланган.

Неолит В босқичида (мил. ав. 7 минг йил) Шимолдан келган қабилаларнинг келиб жойлашиши кузатилади. Уй қурилишида маълум ютуқларга эришилади. Уйлар аниқ улчамдаги (5,5x 4 ёки 7x3м) қурилади бошланади. Уйларнинг сатҳи оҳақ сувоқ қилинади. Уйларнинг деворлари 1 метр баландликгача қизил бўёқларда бўялган. Қолган қисми крем (қора) рангда бўялган. Уйларнинг ичида майитлар кўмилган. Тошдан камон, ўқларининг учлари, кели, дон янчигич, турли идишлар, силлиқланган кичик тош болталари тайорлашда фойдаланган. Суяклардан кесувчи қурул сифатида фойдаланилган. Лойдан фақат одамлар ва ҳайвонларнинг шакллари ясалган. Лойдан каттароқ ҳайкаллар ҳам ясалган қамиш қарказга ясаиб, улар қизил рангда бўялган. Овчилик ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ёввойи ҳайвонлардан газел суяклари кўпчиликни ташкил этади. Шунингдек қўй, эчки, чўчка ва эшак суяклари ҳам топиб ўрганилган. Улардан фақат эчки хонақиллаштирилган. Ит эса мезолит давридаги Иерихонликларнинг овдаги

---

²¹ Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

йўлдоши бўлган. Кўринишидан хонакилаштирилган хайвонлардан мушук хонакилаштирилиб, у дон махсулотлари захирасининг тўпланиши билан боғлиқ.

Иерихондан Жанубда жойлашган Бейда ёдгорлиги ҳам неолит даври ёдгорлиги ҳисобланади. Уйлари тўғри тўрт бурчак шаклда. Ўртада полдан баланд жойлашган ўчоқ бўлган. Уй деворлари охак сувоқ қилинган. Девор бўйлаб ўтириш учун тошдан териб қўйилган. Суякдан ясалган уй-рўзгор қуроллари, тош ва денгиз жониворларидан мунчоқлар. Бейдада лойдан хайкалчалар билан биргаликда сопол идишлар яшаш малакаси мавжуд бўлганлигининг уларнинг синиқ парчалари орқали кўриш мумкин. Сополлар пиширилмаган.

Кичик Осиё (мил ав. 8 минг йил охири -7 минг йил бошлари) Хожилар манзилгоҳининг қуйи қатламидан хом ғиштдан қурилган уйларнинг ўрни аниқланган. Уйларнинг поли лойсувоқ қилинган ва деворлари билан биргаликда қизил рангда бўялган. Геометрик шаклда сопол идишлар учрамайди. Идишлар тошдан ясалган. Суякдан бигиз, кремений ва обсидиандан ўроқ учи қадамалари, силлиқланган тош болталар ясалган. Икки қаторли арпа экилган. Шунингдек бир қаторли ёввойи буғдойларни темачлаш ҳам ёрдамчи хўжалик ҳисобланган. Бу ерда ҳам Иерихонликлар каби мурдалардан уйда кўмишган.

Кичик Осиё ишлаб чиқарувчи хўжалик шакллариининг тўлиқ номоён бўлиши тўғрисидаги маълумотни Чейюню депеса ёдгорлигида амалга оширилган археологик қазилма ишлари натижасида аниқланган. У мил.ав 7250-6750 йиллар бу ёдгорликнинг уйлари асосан тошдан терилиб сатхи охак билан сувалиб, бўялган. Сопол идишлар учрамайди. Ҳайвон хайкалчалари мавжудкремendan ясалган микролитсимон тош қуроллар устунлик қилади. Кам сонли уриб ишланган мис буюмлар учрайди. Ёдгорликнинг дастлабки икки босқичида хўжаликнинг овчилик-деҳқончилик шакли устунлик қилган. Овчиликла зубр биринчи уринда, иккинчи уришда бўйларни овлашган. Учинчи босқичга келиб чорвачилик овчиликни сиқиб чиқаради. Қўй, эчки асосий чорва ҳисобланган. Деҳқончиликда бир ва икки қатор буғдой экилган.

Кичик Осиёдаги илк деҳқончилик маданиятининг тараққий этган шакли Марказий Туркиянинг жанубидаги Коня водийсидаги Чаталхююк ёдгорлигида (мил. ав. VII минг йиллик иккинчи ярми- VI минг йиллик биринчи ярми) аксини топган. Бу ерда мазкур даврда 20 дан ортиқ илк деҳқон жамоаларининг кичик қишлоқлари мавжуд бўлиб, улардан йириги Чатал Хююкнинг майдони 13 га ни ташкил этган. Ёдгорликда аниқланган уйлар йирик ўлчамдаги хом ғишлардан барпо қилинган. Уларнинг айримлари деворлари сиртига мазмунли ранг-тасвирлар ва бўртма нақшлар, хусусан, буқа ёки қўй боши тасвири солинган. Бундай уйлар деҳқон жамоаси сиғиниш одатлари учун хизмат ибтидоий ибодатхона бўлганлиги шубҳасиз. Мурдалар уйларнинг ичида кузатув буюмлари билан бирга қўшиб кўмилган.

Асосий меҳнат қуролларини тош ва суяклардан ясалган буюмлар ташкил этади. Обсидиан тош қуролларини яшашда асосий хом ашё ҳисобланган. Мис буюмлар болғалаш усулида ишланган. Ёдгорликнинг

юқори маданий қатламларидан сиртига қизил рангдаги чизиқлар билан безатилган сапол буюмлари учрайди.

Хўжалигининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этади. Бу ерда 14 хилдаги ўсимликлар маданийлаштирилиб, бир ва икки қатор буғдой ва арпа етиштирилган. Майда ва қорамол уй чорвачилигини ташкил этган. Шунингдек, овчилик ёрдамчи хўжалик аънанаси сифатида сақланиб қолади.

Чатал Хююкликларнинг бой маданияти ва ғоявий қарашлари ибодатхонада аниқланган кўй, буқалар бошининг бўртма тасвири, аёл маъбуда, қисман эркак ҳайкалчалари ёки деворида чизилган ов манзараларида ўз аксини топган. Чаталхююк айрим тадқиқотчи олимлар илк шаҳар, деган фикрни илгари суришади. Лекин, бу манзилгоҳ шаҳар талабларига жавоб берувчи аломатлардан анча йироқ бўлиб, деҳқончилик воҳасининг маркази вазифасини ўтаганлиги, табиий.

Олд Осиёдаги илк деҳқончиликнинг учинчи бир маркази Шимолий Месопотамия ва унга туташ бўлган Шимолий Эроннинг тоғли худлари ҳисобланади. Бу ерда неолит даврида Жармо маданияти (VII-VI минг йилликлар) ёки айрим тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра загрос маданий бирлиги туридаги маданияти ривожланган. Жармо маданиятига тегишли Жармо ёдгорлигидан ташқари Загрос тоғларининг Ироқ қисмида Телшимшара, унинг Эрон қисмида эса Тепаисароб ва Тепаигуранлар мавжуд.

Жармо ёдгорлиги эман ўрмонлар тарқалган худудда жойлашган бўлиб, маданий қатламларининг қалинлиги 7 метрни ташкил этади. Бу манзилгоҳда аниқланган уйлар лойдан қурилган, айрим ҳолларда уларнинг таг деворлари тошдан терилган.

Жармо маданияти учун пластинкасимон кремендан геометрик шаклидаги тош қуролларини яшаш хос белгиларидан бири саналади. Жармоликлар дастлаб сапол яшашни билишмаган, кейинчалик сапол буюмлари пайдо бўлиб, уларнинг сиртига нақшлар берилган. Лойдан турли ўйинчоқлар, ҳайвон ва аёл ҳайкалчаларини яшашган. Топилмалар орасида тошдан ясалган ўроқ, болта, мотиға, кели ва қўл тегирмони ва суякларда ясалган буюмлар хўжалик хусусиятларини тиклашда муҳим аҳамиятга эга.

Жармо аҳолиси хўжаликнинг ишлаб чиқарувчи шаллари билан шуғулланганликлари шубҳасиз. Дуккакли ўсимликлардан куйиб кетган буғдойнинг асосий икки тури ва бир турдаги арпа, нўхат ва тарик донлари аниқланган. Улардан буғдой ва арпа шубҳасиз маданийлаштирилган. Ҳайвонлардан дастлаб эчки хонакилаштирилган. Чўчқанинг ҳам хонакилаштирилгани эҳтимолдан ҳоли эмас. Гўшт маҳсулотларига бўлган эҳтиёжнинг бир қисми ёввойи ҳайвонлар ҳисобидан қондирилиб, хўжаликнинг овчилик шакли ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик шакллариға ўтиш Олд Осиёнинг тоғ ва тоғ олди худудларида содир бўлади. Аммо мазкур худудлар кейинги давр тараққиётида асосий марказларига айланмай қолади. Бу худудларда ҳосилдорлик юқори ва барқарор бўлмаган. Қадимги деҳқонлар Осиё ва Африканинг серҳосил ва субтропик дарё воҳалариға ўтиш билан уларнинг ишлаб чиқарувчи кучларнинг тезлик билан ва жамиятнинг цивилизация остонасида бўлган кейинги тараққиёт босқичига ўсиб ўтишиға

олиб келди. Ёғангарчилик миғдори етарли бўлмаган янги иқлим шароити кишиларнинг аграр ишлаб чиқаришининг янги шакли-суғорма деҳқончиликга ўтишларига туртки бўлди. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик нафақат барқарор ҳосил олиш имкониятини яратди, балки, бошоқли экинларнинг ҳосилдор навларини вужудга келишига сабаб бўлади.

Мил.ав.VII минг йилликларда Загроснинг деҳқон-чорвадор қабилалари янги экин майдонлари ва чорва яйловларини излаб янги ҳудудларни ишғол қила бошлади. Бу биринчи навбатда Месопотамия пасттекисликлари бўлиб, илк қишлоқлари пайдо бўла бошлади.

Қадимги деҳқонларнинг илк қишлоқларидан бири Алиқуш ёдгорлиги ҳисобланиб, у Месопотамия пасттекислигининг шарқида ҳозирги Эрон ҳудудида жойлашган. Ёдгорлик маданий қатлами 7,5 метрни ташкил этиб, тадқиқотчи олимлар томонидан икки босқичи: Бас Мордех (мил. ав. 7500-6750 йиллар) ва Алиқуш (мил. ав. 6750-6000 йиллар). Илк босқичидаги уй-жойлар қўпол хом ғиштлардан барпо қилинган. Уларда хўжаликнинг асосини чорвачилик шакли ташкил этган. Асосан шохсиз эчки ва қисман қўй боқишган. Овчилик аҳамиятини йўқотмаган. Шунингдек, термачилик ҳам асосий озиқ-овқат етказиб берувчи тармоқ сифатида сақланиб қолган. Топиб ўрганилган бошоқли ўсимликлардан бир қаторли арпа ва буғдойларнинг атиги ундан тўққиз қисмини ёввойи ўсимликлар ташкил этади. Тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра мазкур босқичга оид манзилгоҳлар Загросдан қиш мавсумида яшаган чорвадор-овчи қабилаларга тегишли бўлиб, улар деҳқончилик билан таниш бўлишган. Айнан мана шу қабилаларнинг воҳага силжиши ўтроқ деҳқончилик маданиятининг қарор топишига сабаб бўлган.

Хассун маданияти. Дастлаб ўрганилган археологик ёдгорлик номи билан юритиладиган маданият. Бу маданиятни яратган қадимги аҳоли лойдан қурилган уйларда истискомат қилишган. Бу маданиятнинг сўнгги босқичларига келиб, тош қуроллар инқирози бошланиб, мисдан ишланган буюмлар пайдо бошлайди. Сопол идишларга геометрик безак ва ўйма нақшлар ёки уларнинг икки тури ишлатилган. Бу маданият эгалари қиш мавсумида деҳқончилик юритиш учун етарли миқдорда ёғингарчилик бўладиган кам сақланадиган тоғ этаги ҳудудларида тарқалишган. Хассуликлар маданияти асосан икки жойда: Хассун ёдгорлиги сақланган Мосул ва Яримтепа I ёдгорлиги жойлашган Синисор ҳудудларида тўпланган. Хассун ўтроқ деҳқончилик ва чорвачиликка асосланган маданият. Деҳқончиликда юмшоқ, қаттиқ буғдой ва арпа экишган. Топиб ўрганилган ҳайвон суяқларининг 5\4 қисмини хонаки ҳайвонларники ташкил этиб, улар қўй, эчки, чўчка ва қорамолга тегишли. Аҳолиси майдаланган хас- ҳашак қўшилган блоклардан туғри тўртбурчак тархидаги уйларда истикомат қилишган. Шунингдек, овал шаклидаги уйларнинг ўрни Хассун I ёдгорлигида аниқланган.

Сопол идишларга майдаланган сомон қўшиб, қалин қилиб ишланган. Аста-секин сополларни пишириш такомиллашган. Яримтепа ёдгорлигидан икки ярусли хумдон топиб ўрганилган. Идишларнинг нақшлари қора ва қизил рангларда бўялган. Хассун маданиятига оид идишлар коса ва кўзалардан ташкил топган. Мисдан ясалган буюмлар Хассун

маданиятининг барча босқичларига оид маданий қатламларида учрайди. Сердолик, халседон ва феруза тошлардан ясалган турли мунчоқлар топилган. Шунингдек, тошдан ясалган муҳрлар ҳам учрайди. Лойдан ясалган террокота-аёл ҳайкалчалари мавжуд.

Самрр маданияти. Бу маданият Хассун маданиятининг сўнги босқичидан бошлаб ривожланиб, Дажла дарёсининг ўрта оқимида (Самарр, Саввон ёдгорликлари), ундан шарқда Загрос тоғ олди ҳудудларида (Матарра, Чоги Маами) ва Фурадан ғарбдаги (Богуз) ҳудудларда тарқалган. Бу даврга оид иморатлар кўп хонали уй-жойлардан ташкил топган. Сопол идишлари геометрик ва зооморор, хусусан бир ёки бир гуруҳ йиртқич ҳайвонлар ва судралувчи жониворлар тасвири билан безатилган. Аёл ҳайкалчалари тош ва террокотадан ясалган. Самарр даврига келиб хўжалик соҳасида катта ютуқларга эришилди. Сунбий суғориш жорий қилинади бадий маданият тараққиёти оммавийлашади. Мазкур ҳудудда ёгингарчилик миқдорининг камлиги деҳқончиликда сунбий суғоришдан фойдаланишга сабаб бўлган. Улар олти қатор буғдой экишган. Бошқа бир ёдгорлик Чоги Мамидан қадимги ариқнинг ўрни аниқланган. Деҳқончиликдан ташқари чорвачилик ва қисман овчилик билан ҳам шуғилланишган. Саввон ёдгорлигининг илк босқичига оид кўпхонали уйлар маданий қатламларидан тўғри тўртбурчак хом ғиштдан қилинган. Атрофи хандак билан ўралган. Уйлардан бирининг тоқчасидан алебастрдан ишланган ҳайкалча топилган. Уйлар сатҳида букчайтириб ён томонга кўмилган ёш болаларга тегишли суялар топилган. Мурда камишга ўралиб, устига оҳра сепилган. Кузатув буюмлари тошдан ишланган идишлар, алебастрдан ўйиб (вытогенный) ишланган ҳайкалчалар ва зеб-зийнат буюмларидан иборат.

Саввана III ёдгорлиги кўп хонали уй-жойларлар ва хўжалик иморатларидан ташкил топган. Ҳовлида ўчоқ ва хўжалик мақсадларида фойдаланилган ўралар жойлашган. Уйларнинг деворлари ташқи томондан мунтазам барпо қилинган “плястр” билан бойитилган. Шунингдек, йирик ҳажмдаги алоҳида жойлашган иморатлар мажмуаси, кўринишдан умумжамоанинг ибоданхонаси вазифасини бажарган. Бу манзилгоҳ айлана девор билан ўралиб, унинг атрофи хандак билан кучайтирилган.

Саввана II даврига келиб, сопол идишларининг сиртига геометрик нақшлар бериш анъанаси пайдо бўлади. Учинчи босқичга келиб юпқа сапол идишлар ясала бошланади. Нақшлар жигар ёки тўқ сариқ рангларда берилган. Идишлар сирти нақшлардан ташқари аёл, сувда яшовчи паррандалар, балиқлар, ўрмон охулар, эчкилар, “крабы”, чаёнлар тасвири келтирилган. Самарр маданияти қадимги деҳқончилик аҳолиси амалий санъатининг безак, абстракция ва символизм аломатларини ўзида намоён қилади.

Месопотамиянинг чекка жанубида (мил. ав. VI минг йилликнинг охири–V минг йилликнинг бошлари) шумерликларнинг энг қадимги шаҳар маркази ҳисобланган Эруду (ҳозирда телл Абу Шахрайн) нинг қуйи қатламидан Самарр маданиятига ўхшан комплекс аниқланган. Хом ғиштдан барпо қилинган аҳоли уй-жой иморатлари билан тўқ жигар ёки қизил бўёқларда геометрик нақшлар берилган саполлари аниқланган. Хом ғиштлар

ва саполлари нақшларининг далолат беришича бу маданият соҳиблари Самарр маданияти билан маълум алоқада бўлганлигидан далолат беради. Бу манзилгоҳнинг қуйи маданий қатламидан ибодатхонанинг ўрни аниқланган.

Халаф маданияти (мил. ав. V минг йилликнинг бошларидан охиригача). Бу маданият Месопотамия шимолида Дажла дарёсининг иккала соҳилида Мосул худудида тарқалган бўлиб, шарқий гуруҳини ташкил этади. Бу гуруҳ маданияти Хассун маданиятига оид (Хассунна, Ниневия Яримтепа II) ёдгорликларнинг юқори қатлами ўзида акс этади. Фарбий гуруҳи Фурот дарёсининг сўл irmoғи Хабур дарёси оқими худудларида тарқалган Чогарбозор, Телбрак, Телхалаф ва бошқа ёдгорликларда мазкур гуруҳ моддий маданияти аксини топган. Халафликларнинг уйлари қурилиши илк даври анъанасида барпо қилинган. Уйларнинг деворлари блоклардан барпо қилиниб, айрим ҳолларда уларнинг пойдеворларга тош терилган. Уйларнинг асосий қисмини айлана (Яримтепа II), қолганларини тўғри тўртбурчак шаклдагилари (асосан Арпачия) ташкил этади. Хўжалик иморатлари ҳам айлана шаклда барпо қилинган. Айрим иморатлар кулолчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришига мўлжалланган. Икки ярусли хумдонлар (Яримтепа II) ҳам аниқланган. Манзилгоҳларнинг ичкарасида кўпинча ёш болаларга тегишла қабрлар жойлашган. Мурдалар ён томонга ётқизиб, бой кузатув буюмлари билан бирга кўмилган. Шарқий гуруҳдаги ёдгорликлардан қремен ва обсидианлардан ясалган меҳнат қуроллари қисман топиб ўрганилган. Улар ўроқ, болта, тешалардан иборат. Мисдан ишланган теша ва ханжарлар топилган. Шунингдек, мисдан ишланган мунчоқлар ва муҳрлар Яримтепа II ёдгорлигида топилган. Сапол идишлари қўлда юпка қилиб ишланган. Нақшлари сарғиш-тўқ сариқ тагга қизғиш- жигар ва жигар рангдаги бўёқлар билан ўсимлик безакларини эслатувчи разеткалар, қисман ҳайвонлар оху, барс, қуш, балиқ, илонларнинг тасвирларидан иборат. Айрим ҳолларда, идишлар антропоморф ёки зооморф шаклида ясалиб, сиртига нақшлар берилган. Халаф маданиятининг сўнгги босқичларига келиб, идишлар нақши асосий ўрин тутмай қўяди. Бу кулолчилик ишлаб чиқаришининг махсус хунармандчилик тури сифатида пайдо бўлганлигидан далолат беради. Ихтисослашган хунармандчиликнинг бошқа бир тури тошларга ишлов бериш (сангтарошлик) бўлиб, улардан уй-рўзғор буюмлар, тақинчоқлар, туморлар, муҳрлар тайёрлашган. Шунингдек, буқа, чўчқаларнинг боши ва қуш тасвирларидан иборат тақинчоқлар ясалган. Тераккотик ҳайкалчаларда асосан аёлларнинг ўтирган ҳолатдаги тасвири ташқи безаклари билан биргаликда берилган.

Халаф маданиятига оид моддий топилмалари намуналарида Олд Осиёнинг қадимги деҳқончилик аҳолиси маданий хусусиятлари давоми сифатида намоён бўлсада, Месопотамиянинг шимолий худудига хос анъана таркибида бўлганлигини кўриш мумкин.

Убейда маданияти (мил. ав. 4500-3500). Бу маданиятга оид муҳим ёдгорлик саналган Эруда манзилгоҳидан мил. ав. 4500 йилларда бино қилинган энг қадимги ибодатхонанинг ўрни археологик қазиларда ишларида аниқланган. Ибодатхонанинг девор хийла қалин, ташқи томондан зинасимон плястр билан бойитилган. Унинг атрофида аҳолининг нуфузли қатламларига

тегишли ва уларга яқин бўлган жойда ҳунармандлар уй-жой иморатлари ва ундан кейин деҳқон жамоаси уй-жой иморатлари жойлашган.

Йирик ҳажмдаги қалин деворли иморат-иботхона ёки “жамоа сардорига” тегишли ушбу маданиятнинг Телулкейр манзилгоҳида аниқланган. Диний меъморчилик учун хос бўлган зинасимон миноразиккурат Шумерда Убейда давридаёқ қурила бошлаган бўлиши мумкин. Сўнгги Убейда даврида диний иморатлар қурилиши тараққиёти жамият ижтимоий ҳаётида ибодатхонанинг ўрни ортиб бораётганидан ва жанубий Месопотамия жамоаси ишлаб чиқариш имкониятларининг ортиб бораётганидан далолат беради.

Эруду манзилгоҳидан никропол очиб ўрганилган. Қабрлар хом ғиштлардан айлантириб териб чиқилган. Мурдалар турли кузатув буюмлари: сапол идишлар, терракотик ҳайкалчалар қайикнинг лойдан ясалган нусхаси кабилар бин қўшиб кўмилган. Қайиқ нусхаси месопотамияликлар сув йўлларини ўзлаштирганликларидан далолат беради. Бу даврда кремендан ясалган тош қуроллари аҳамиятини бутунлай йўқотади. Металллардан ясалган буюмлар кам топилсада, уларнинг лойдан ишланган нусхаси топилган. Демак, бу даврда металл хом ашёсининг камлиги сабабли яроқсиз ҳолга келган буюмларни қайта ишлатиб янги қуроллар яшашган. Сўнгги Убейда даврида кулолчиликда секин айлантирадиган чархлар пайдо бўлади. Шунингдек, сапол идишларидаги нақшларнинг сифати пасайиб кетади.

Терракотик ҳайкалчаларида асосан тик турган аёл, қисман эркак тасвирлари берилган. Айрим ҳайкалчаларда аёл кўкрагида боласи билан тасвирланган бўлиб, бу ҳосилдорлик рамзи эканини баён қилган.

Урук маданияти (мил.ав. IV минг йилликнинг иккинчи ярми). Бу даврда манзилгоҳларнинг табақалашини жараёни кечади. Ўтроқ деҳқон жамоасининг кичик ҳажмдаги қишлоқларидан тортиб, бир неча ўн гектардан ортиқ майдонни эгаллаган йирик шаҳар тоифаси қарор топади. Масалан Урук шаҳрининг бу даврдаги майдони 45 гектарни ташкил этган. Шаҳар марказлари меъморчилигида ибодатхоналар марказий ўринни эгаллаган. Урук шаҳрида шумерлар тилида Э-анна номи билан юритилган ибодатхонанинг ўрни аниқланган. Ибодатхона 16 метр баландликдаги тагкурси устига қурилиб, атрофида мудофаза деворлари билан ўраб олинган. Ибодатхона ўртасида бош худо шарафига ясалган ҳайкал жойлашган. Ибодатхона бир неча маротаба қайта қурилган. Бошқа турдаги ибодатхона Инан худоси шарафига барпо қилиниб, томонлари 75x25 метрни ташкил этади. “Оқ ибодатхона” (томонлари 83x53 метр) деворининг сирти ташқи томондан оҳактошлар билан қопланган.

Йирик ибодатхона деворлари тагдеворлари оҳактошлар билан қопланган бўлиб, улар пастекистликларга бир неча юзлаб километр узоқликдаги Загрос тоғларидан келтирилган. Оғир ва машақатли ишларни амалга оширишда маълум техник воситалардан фойдаланишган. Маълумки, мил.ав. 4 минг йилликнинг иккинчи ярмида тўрт ғилдиракли арава ва турли шакллардаги аравалардан ташқари чаналар мавжуд бўлган.

Маҳобатли ибодатхона мажмуалари Месопотамиянинг барча шаҳар-давлатларида мавжуд бўлиб, улар ибодатхона ташкилоти ва ҳўжалигининг

рамзи сифатида намоён бўлган. Унда шаҳар давлатнинг асосий моддий бойликлари жамланган. Археологик тадқиқот ишлари натижасида қимматбаҳо ва рангли металллар ва қимматбаҳо тошлардан ясалган зеб-зийнат, санъат ва бошқа турдаги буюмлар мажмуаси топиб ўрганилган. Бу даврда шаҳарлар ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ва савдо марказларига айланади. Ҳунармандчилик ихтисослашуви кенгайиб боради. Кулолчиликда тез айлантирадиган чархларда кенг фойдаланила бошлайди. Ирригация тизимининг такомиллашуви суғорма деҳқончиликнинг тараққиётига асос бўлди. Месопотамия ёдгорликларининг жанубдан шимолга томон маълум бир чизиқда жойлашишига кўра улар ягона суғориш иншооти асосида сув билан таъминланганлигини кўрсатади.

Жамдет Наср (мил ав. 3100-2900 йиллар) даврида сапол идишларнинг сиртини нақшлар билан безаш аънаси қайта пайдо бўлади. Улар мураккаб бўлмаган қора ва қизил рангдаги бўёқларда берилган геометрик нақшлар ва ҳайвон тасвирларидан иборат.

Ижтимоий мартабалар табақаланишининг чуқурлашуви ва меҳнат фаолияти ихтисослашуви. Сиёсий ва диний ҳокимият аста-секин жамиятни бошқарувчи кучга айланиб боради. Илгари ҳокимият бошқаруви ва қабила ички бирлигини белгиловчи қон-қариндошлик ҳукмронлиги аста-секин йўқола боради. Ҳар қандай қон-қариндошлик қоидалар тизими, ҳуқуқ ва имтиёзлар охир оқибат маъмурий давлат тизими томонидан ўрнатилган қонунлар билан сиқиб чиқарилди.

Жанубий Месопотамия тарихида шу давр ичида кўпгина ўзгаришлар содир бўлади. Қишлоқларнинг шаҳар даражасига ўсиб чиқиши, янги шаклга эга бўлган сифатли сопол буюмларнинг пайдо бўлиши, муҳрларнинг хусусий мулкни тасдиқловчи восита сифатида пайдо бўлиши, ёзувнинг кашф этилиши шулар жумласидандир. Айрим тадқиқотчи олимлар бу ўзгаришларни ажнабий келгиндилар таъсири натижасида деб биладилар. Археологик тадқиқот натижаларига кўра, энг қадимги Убейд даврида меъморий ва технологик аънааларда сезиларли узилиш кўзга ташланмайди.

Бошқа бир олимларнинг илмий назарияларига кўра, шаҳар инқилоби негизида ирригация тизимининг такомиллашуви асосий ўрин тутишини таъкидлашади. Назария асосчиларидан бири Карл Виттофогель фикрларига кўра, ирригация тизимининг жорий қисмида каналлар барпо қилиш, тозалаш каби ишларни бажарадиган ишчи кучини таъминлаш ва уларни назорат қилиш учун кучли жамият зарур.

Умуман, Жамдат Наср даври (мил ав. 3100-2900 йиллар) шаҳар марказларида маҳобатли ибодатхона иморатларини қуриш давом этади. Урук шаҳрида одатий ибодатхоналардан ташқари Зиккуратлар барпо қилина бошлайди. Масалан эркак илоҳи Ану илоҳи шарафига барпо этилган зиккурат бўлган. Хафаж шаҳрида эса бошқа бир илоҳ Син шарафига барпо этилган ибодатхонанинг ўрни аниқланган. Жамдат Наср харобаларидан аниқланган бошқа бир маҳобатли иморатнинг ўрнини тадқиқотчи олимлар сарой бўлган, деб ҳисоблайдилар. Жамдат Наср усулида ишланган цилиндрли муҳрлар Жанубий Месопотамидан ташқари Эрон, Сурия ва ҳатто Миср ҳудудларидаги ёдгорликлардан ҳам ҳам учрайдики, мазкур ҳудудларда

хам ушбу турдаги маданият анъаналари билан жамият тараққиёти бирдек кечганлигидан далолат беради.

Бу даврга оид маданий қатламларидан мисдан ишланган болта ва кураклар кўплаб топилган. Мис, кумуш ва ҳатто кўрғошиндан ҳам идишлар тайёрланган. Шунингдек, фаянс (ганч аралаш сапол) буюмлар ҳам пайдо бўлади. Шаҳарларда суғорма деҳқончилик ва хунармандчилик турлари тараққиёти юксалиб боради.

Ёзма манбаларда келтирилган маълумотларда турли мансабдор шахслар ўртасида чек ерларига эгаллик қилиш тўғрисидаги маълумотлар сақланиб қолган. Уларда етакчи ўринни ҳукмдор-қоҳин эгаллаб, унга ажратилган ер умумий ернинг 2/3 қисмини ёки 1000 га. майдонни ташкил этган. Қолган 500 га майдон ер олий қоҳинлар, авлиёлар, савдо даллоллари ва судьялар ўртасида тақсимланган. Бошқа бир ёзма манба маълумотларида эркак ва аёл қуллар тўғрисида маълумотлар учрайди.

Маҳаллий илоҳлар шарафига барпо этилган ибодатхона мажмуасидан ташкил топган катта шаҳар марказига эга бўлган йирик шаҳар марказлари тараққиёти тадқиқотчи олимлар томонидан шаҳар-давлатлар сифатида талқин этилади.

Жамдат Насрдан кейинги давр илк сулолалар даври атамаси билан юритилиб, ўз навбатида унинг уч босқичи ажралиб туради. Биринчи босқичи (2900-2850), иккинчи босқичи (2850-2600), учинчи (2600-2400). Бу даврда бронзадан ишланган буюмлар кенг тарқалади. Жамиятнинг юқори табақаси вакиллари манфаатларига жавоб берадиган заргарлик санъати такомиллашади. Қурол яроғлар ишлаб чиқариш ривожланади. Жангавор болта, найзалар ва турли хилдаги найзаларнинг кўплаб топилиши қадимги Шумерда ҳарбий ишларга бўлган эътибор нақадар юқори бўлганлигидан далолат бериб, ҳарбий қарама-қаршилик кучаяётгани кўрсатади. Дунёвий ҳокимиятнинг мавқеи мустаҳкамланиб, бошқарувда ибодатхона маъмуриятини ўзига бўйсундира бошлайди.

Йирик шаҳар марказлари харобаларни ўрганиш давомида аниқланган қабрлар бу жараёнларни тўлиқ ифодалайди. Илмий тахминларга кўра бу сағаналар илк сулолалар даври учинчи босқичининг бошларига тегишли бўлган. Сағаналар ички томондан пишган ғишт билан қопланиб, тепа қисми гумбаз шаклида ёпилган. Кузатув буюмларидан олтиндан ясалган буқа тасвири диққатга сазавор. Ундаги айрим аломатларига феруза тошдан фойдаланган. Убейда даврига оид Эруда манзилгоҳи қабрлари кузатув буюмлари орасида қайиқчани нусхаси тасвири берилган бўлса, Ур даври қабрларидан эса кумушдан ишланган эшакли қайиқларнинг нусхалари аниқланган. Бундай қайиқлар жамият аъзоларининг энг юқори аъзолари, яъни мансабдор шахсларга тегишли бўлган. Маскаламду исмли ҳукмдорга ва ҳукмдор (ёки қоҳин) Аборге ва Пуаби шахсларига тегишли қабрлар маълум. Бундай қабр соҳиблари қўли остида улкан бойлик тўпланган бўлиб, жанубий Месопотамия-Шумернинг барча шаҳар давлатларида мавжуд бўлган. Йирик шаҳар марказларидан энг йириги Ур ҳисобланган. Бу шаҳарда ой худоси Нана шарафига барпо этилган ибодатхона бўлган. Шумердаги йирик савдо-иқтисодий ва марказ саналган.

Бошқа бир шаҳарлари Эруду (Абу Шахрайн), Урук, Лагаш (Ширпурла), Адаб, Умма ва бошқалар. Узоқ ўлкалар билан савдо-маданий алоқаларнинг кучайганлигидан далолат беради. Масалан, бу даврда Ҳиндистон билан кенг савдо алоқаларининг олиб борилганлиги археологик жиҳатдан аниқланган. Мазкур шаҳар давлатлар ўртасида жанубий Месопотамия ҳукронлиги учун доимий кураш кечган.

Шимолий Месопотамияда бу жараён мазкур даврда секинроқ кечади. Мил. ав. 3 минг йилликнинг биринчи ярмига оид Хабур дарёси водийсидаги Тел Брак ёки бошқа бир Тепе Гавра ёдгорликларида намоён бўлиб, нисбатан чуқур кечмаган. Кейинги босқич шаҳарлардан Хафаж, Ашнунак (Тел Ахмар), Киш. Мил ав. 3 минг йилликнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса Шимолий Месопотамия –Аккад шаҳарларининг мавқеи кучаяди.

Шарқий Ўрта Ер денгизи-маъмурий жиҳатдан Сурия, Ливан ва Фаластин ҳудудларини ташкил қилиб, табиий шарт-шароитига кўра кескин фарқ қиладиган икки минтақадан иборат. Биринчиси денгиз бўйлаб узунасига жойлашган юмшоқ Ўрта Ер денгизи иқлими, ҳосилдор тупроқ ва қулай денгиз қўлтиғидан иборат. Иккинчиси, кескин мўътадил иқлимга эга бўлган кенг майдондаги ясситоғ, чўл, ярим чўл ва кичик дарё воҳаларидан ташкил топган минтақадан борат. Масалан, Ўлик денгизга қуйиладиган Иордан дарёси ва Сурияни шимолий-ғарбида шимол томонга кесиб ўтган Оронто дарёси водийси.

Маълумки, мазкур ҳудудда ишлаб чиқариш хўжалик шаклига ўтиш нисбатан анча эрта шаклланади (Иерихон, Мураббит). Кейинги босқичида жамият тараққиёти секинлашади. Маҳаллий деҳқончилик асосининг чегараланганлиги, географик жиҳатдан алоҳида тарқоқ воҳалардан ташкил топганлиги йирик ва юксак тараққиётга эга бўлган жамият ривожига тўсқинлик қилди. Натижада, мазкур ҳудуд кейинги даврда ривожланган цивилизациялари Миср ва Шумерлар билан маданий алоқаси муҳим ўрин тута бошлайди. Асосан қўшни марказлар билан маданий алоқада бўлишда Ливаннинг кедри, виноси ва зайтун ёғи асосий восита бўлган. Бу ерда кейинчалик шаҳар маданияти юксак даражада ривожланган қўшнилари таъсири натижаси ҳисобланган.

Шарқий Ўрта Ер денгизи ривожланиш суръати тенг бўлмаган алоҳида ҳудудлардан ташкил топганлиги учун бутун минтақанинг тарихий тарққиёти умумий ҳолда даврлаштиришни имкониятини қийинлаштиради.

Сурия-Киликия неолити. Мил. ав. VI минг йилликда Сурия ва Ливан ҳудудларида Сурия-Киликия неолити номи билан юритиладиган ўтроқ деҳқончилик маданияти тарқалган. Бу турдаги маданият Кичик Осиё, яъни Туркиянинг жануби-шарқий ҳудудларида (Мерсин) ҳам тарқалган. Бу маданиятга оид аҳоли деҳқончилик ва чорвачилик хўжалик шакллари билан шуғулланишган. Зироатчиликда –*арпа, буғдой*, чорвачиликда –*қўй, эчки, қорамол ва қисман чўчқа* боқишган. Ўтроқ аҳоли қишлоқларининг ўрни Библа ва Рас-Шамра ёдгорликларининг қуйи қатламларида ва Оронто воҳасидан Хами ҳамда Шимолдаги Амук ёдгорликларидан аниқланган. Библадаги уйлар тарҳига кўра, тўғри бурчак, айрим ҳолларда тагдевори тошдан терилган. Хоналар сатҳи оқ рангда бўёқда бўялган бўлиб, Иерихон

анъаналарини давом эттиради. Сопол идишлари қўлда қалин қилиб ясалган ва сиртига *кўкимтир*-қора ёки сарғиш рангдаги ангоб берилган.

Қишлоқдаги қабрлардаги мурдалар букчайтириб кўмилган. Кузатув буюмлари неолит даври суяк бигизлар, тош болта, чакмоқтошдан ишланган ўроқ ишланган тиғларидан иборат.

Мил.ав. V минг йилликка келиб, Шимолий Месопотамиядан Халаф маданиятининг таъсири аниқ намоён бўла бошлайди. Амуқ С комплексининг маданий қатламларидан четдан келтирилган сопол парчалари учрайди. Уларнинг тупроқ таркибини микроскоп ёрдамида ўрганиш натижасида Халаф маданиятига оидлиги аниқланган. Маҳаллий кулоллар маҳсулотларини четдан келтирилган сопол идишларга ўхшаш нақшлар билан безашади. Бу турдаги анъана Шимолдаги худудлар ва шунингдек, Оронта воҳасининг ўрта қисмида (Хама Л) кенг тарқалган. Халаф маданияти таъсири Рас-Шамра IV да ҳам кузатилади. Библада эса қора рангда нақшсиз ишланган сополлар яшаш маҳаллий анъанаси давом этади. Мил. ав. VI минг йилликда Халаф маданияти таъсири Убед маданияти билан алмашади. Бу даврда мисдан ясалган буюмлар тури кенг тарқалади.

Мил. ав. IV минг йилликда Суриянинг шимолида янги ўзгаришлар содир бўлади. Бу ўзгаришлар сопол идишларида нақшлар нақшлаш анъанаси, сиртига қизил ва сарғиш ангоб берилга идишлар билан алмашади. Уларнинг шаклида ўзгариш бўлади, балдоқли идишлар тури кўпаяди.

Библа (Ливаннинг чап томонида, Байрутдан шимолда жойлашган) ҳам (комплекс Б) мил.ав. 3600-3200 йилларда маълум муддатли ташландикдан сўнг ҳаёт қайта жонланади. Манзилгоҳ 3 га.ни ташкил қилади. Қишлоқдаги иморатлар тартиб билан қурилиб, кўчаларига тош тўшалган. IV минг йиллик охирларида сопол идишлари чарҳда ясаиб, хумдонларда пиширилган. Мис, олтин ва кумушдан турли буюмлар ясалади. Бу даврда шунингдек, бронза қуйиш анъанаси вужудга келади. Металллардан уй-рўзғор буюмлари, меҳнат қуроли ва қурол-яроғлар билан биргаликда идишлар ва ҳайкаллар ҳам ясалади. Дехқончиликда ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлади. Доимий бошоқли экинлардан ташқари узум ва зайтунлар ҳам экила бошлайди. Месопотамия билан қуруқлик орқали, Миср билан эса денгиз орқали савдо йўлининг аҳамияти ортиб, халқаро савдода шаҳарнинг аҳамияти юқори бўлган. Дехқончилик, ихтисослашган ҳунармандчилик ва савдо муносабатларининг ривожланиши Яқин Шарқда шаҳар шаклидаги аҳоли манзилларининг пайдо бўлишига олиб келди. Библ атрофи тошдан қад кўтарган муҳофаа деворидан иборат шаҳарни ташкил қилган. Арава юриши учун мўлжалланган кенг кўчаларига шағал тош тўшаб чиқилган. Тагдевори тошдан барпо қилинган ибодатхоналар қурилади. Мил. ав. III минг йилликнинг охирларида шаҳарга ҳомийлик қилган маъбуду-Баалат Габал (маҳаллий Астарт маъбуду) шарафига барпо қилинган ибодатхонадан Миср ёзуви туширилган ваза топиб ўрганилган. Миср билан савдо алоқалари яхши йўлга қўйилганлиги археологик қазималар жараёнида у ердан топиб ўрганилган металллардан ишланган уй-рўзғор буюмларининг далилдир. Бу ердан аксинча Мисрда вино ва зайтун ёғи олиб борилганлигини Мисрдаги археологик ёдгорликларидан аниқланган идишлар орқали англаш мумкин.

Жамият тараққиётидаги ўзгаришлар нафақат денгиз бўйидаги йирик шаҳар марказларида (Аи, Меггидо, Алолох, Лахиш ва бошқа шаҳарларда) содир бўлди. Ҳозирги Куддус (Иеруссалим) шаҳри яқинида Аи манзилгоҳи мил. ав. III минг йилликнинг биринчи ярмида (2900-2500) уч қатор мудофаа девори билан муҳофаза қилинган шаҳар бўлиб, у ердан кичик ибодатхона ва нисбатан йирик ибодатхона ёки саройнинг ўрни аниқланган. Фаластиннинг шимолида Эдрелон воҳасида неолит даври манзилгоҳи ўрнида III минг йилликнинг бошида (мил. ав. 3000 йиллик) муҳофаза қилинган шаҳарга айланади. Шаҳар Мисрдан Сурия-Месопотамия савдо-маданий алоқалари чорраҳасидаги муҳим марказ ҳасобланган. Шаҳар антик даврининг бошларига қадар тараққий этади.

Оронто дарё воҳасидаги Амуқ текислигида жойлашган энеолит даври Атчана манзилгоҳи IV минг йиллик охирида қадимги Алолох шаҳри шаклланади Унинг III минг йилликнинг биринчи чорагига қадар бўлган маданий қатламларидан тагкурси устида барпо қилинган кичик ибодатхонанинг ўрни олиб ўрганилган.

Бу даврда жамият иқтисодий тараққиёти билан бирга ижтимоий тузилмаси ҳам мураккаблашиб борди. Турли табақа вакиллари имкониятлари ва манфаатларига мос уй-жой иморатлари вужудга келди. Библда йирик уйнинг ўрни аниқланган. Телбарсибда 3 минг йиллик ўрталарига оид сардор ёки қоҳинга тегишли қабр аниқланган. Мил. ав. II минг йилликларга оид шаҳарлар туридаги манзилгоҳлар ички тузилмалари мураккаблашиб боради. Бу турдаги манзилгоҳлар тараққиёти кичик шаҳар-давлатлар шаклланиши билан тугайди. Шундай шаҳар-давлатлардан бири Тел Мардих ёдгорлиги ҳисобланиб, қадимги Эбла билан қиёсланади.

Фаластин ҳудудида 6-5 минг йилликларда неолит даври маданияти Иерихон маданиятидан унчалик фарқ қилмаган. Будаврда қўлда ясалган қўпол сопол идишлари янгилик сифатида пайдо бўлади. 4-минг йилликнинг биринчи чорагидан бошлаб Бершеб ва Ҳассул ёдгорликларида ер усти уй-жойлардан ташкил топган қишлоқлар пайдо бўлган. Хўжалигининг асосини арпа, буғдой етиштиришга асосланган деҳқончилик ва чорвачиликташкил қилган. Металлдан фойдаланиш бошланган бўлсада, тош қуроллари ўз аҳамиятини йўқотмайди. Сопол идишлари секин айлантириладиган чархда ишланган. Суғорма деҳқончилик шаклланган. Мурдалар сопол идишларда ҳамда қабрларда ҳам кўмилган. Унчалик катта бўлмаган ибодатхона кўпгина ёдгорликлардан (Энбеди, Меггидо) топиб ўрганилган.

Бронза даври. Илк бронза (3100-2200) ихтисослашган хунармандчилик ишлаб чиқариши ва мудофаа қилинган аҳоли манзилларининг ривожланиши билан тавсифланади. Илк бронза даврида икки қаватли хумдонлар ва кулолчилик чархи пайдо бўлади. Мисдан ишланган уй-рўзғор буюмлари ва қурол-яроғларнинг кўплаб нусхалари топиб ўрганилган. Шаҳар шаклидаги манзилгоҳлари эски жойида (Иерихон, Меггидо) ва айримлари янги жойда ривожланади. (Лахиш, Аи). Уларнинг мудофаа деворига эга бўлиб, айлана ёки тўғри бурчакли буржлар билан кучайтирилган. Меггидонинг мудофаа деворининг қалинлиги дастлаб босқичларида 4,5 метрни ташкил этган, кейинчалик қўшимча қуриш натижасида 8 метргача

етган. Мудофаани мустаҳкамлаш учун шаҳар дарвозаси тор қилиб икки томондан мудофаа буржлари билан қурилган. Шаҳарларда ибодатхона, нуфузли аҳоли уй-жойлари, ҳукмдор саройи жойлашган. Иерихон III маданий қатламида кўпчилик (50-90 киши) кўмилган қабрлар, ҳатто улардан бирида 300 мурда кўмилган қабрлар аниқланган.

3 минг йилликнинг охири-2 минг йилликнинг бошларида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар янги босқичга кўтарилади. Иордан воҳасидаги Хазор ёдгорлигининг майдони 50 гектарга яқин бўлган. Сарой ва ибодатхоналар йириклашади. Шаҳарнинг нуфузли кишилари уй-жой иморатлари маҳобатли кўриниш олади. Бу даврда аҳоли ўртасида мулкӣ табақаланиш ёки ижтимоий тенгсизлик тўлиқ вужудга келди.

Кичик Осиёнинг табиий-шароити. Кичик Осиё (Туркия) ҳудуди табиий-географик тузилиши ва иқлим шароити жиҳатдан ўзаро фарқ қиладиган бир неча қисмлардан ташкил топган. У кўпгина табиий-географик ҳудудлардан ташкил топган. Улар тоғли ўлкали минтақалардан иборат бўлиб, шимолида Понт, жанубида эса Тавр тоғлари билан ўралган тоғолди Анатолия воҳалари ва намчил иқлим шароитига эга денгиз соҳил ҳудудларидан ташкил топган. Мазкур ҳудуд турли табиий географик муҳитлардан ташкил топган тоғли, тоғолди ва денгиз соҳили ҳудудларидан иборат.

Кичик Осиёнинг археологияси Ҳенри Шлиманнинг Трояда олиб борган тадқиқот ишларидан бошланган. Жануби-шарқӣ ҳудудларда, Мерсинда Ж. Гарстанг, жануби-ғарбда Бейжи Султон ёдгорлигида Сетон Ллойд, бронза даври Алажа ҳуйук қабрларини Х.Кашай. Чатал Ҳуйук ва Хожилар ёдгорликлари Жеймс Мелларт томонидан ўрганилган.

Кичик Осиёнинг қадимги даврни тадқиқотчи олимлар уч босқичга ажратган. Биринчи босқичи (мил. авв. 6 минг йилликнинг охири-4 минг йилликнинг 2-чорагининг охири). Бу даврда маҳаллий руда конлари асосида металлургия (мис ва кумуш) ва металларга ишлов бериш ҳунармандчилиги, яъни ишлаб чиқариш ривожланиб борган. Иккинчи босқич (мил. авв. 4 минг йилликнинг охириги чораги-3 минг йилликнинг биринчи ярми). Бу босқичдада ихтисослашган ҳунармандчилик ишлаб чиқариши шаклланган. Бронза қуйиш технологияси ўзлаштирилади. Бронзадан ясалган хазиналар жамлана бошлайди. Учинчи босқич (мил. авв. 3 минг йилликнинг иккинчи ярми). Бу босқичда маданий ва техник тараққиётнинг жадаллик билан ривожланиши. Металларга ишлов бериш ҳунармандчилигининг ихтисослашиш жараёни янада чуқурлашиб, заргарлик, меҳнат қуроллари ва қурол яроғлар яшаш ва бошқалардан иборат ҳунармандчилик турлари ривожланади. Ҳарбий қарама-қаршилиқ кучайиб, мустаҳкам мудофаа иншоотлар барпо этилади, ҳарбий қурооллар тури кўпаяди. Мулкӣ тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш жараёни янада кучаяди. Жамиятда оддий аҳоли вакилларида ажралиб турадиган амалдорлар табақаси шаклланади. Жараён қабрлардаги кузатув буюмларида ўз аксини топган. Улар дафн удумларида яққол намоён бўлади (Алажа ҳуйукдаги коҳин-сардор сағанасида акс этган).

Кичик Осиёда мил.авв. VI минг йилликнинг охири-V минг йилликда неолит даври илк деҳқончилик маданияти оид Чатал Ҳуйук анъаналари

давом этади. Туркиянинг жанубий-ғарбий қисмида жойлашган кўп қатламли Хожилар манзилгоҳи бу давр учун хос бўлган машҳури ёдгорликлардан ҳисобланади. Ёдгорлик инглиз олими Жеймс Мелларт томонидан 1956 йилдан бошлаб ўрганилган. Тепаликнинг диаметри 130-140 метрни ташкил этади. Ёдгорликнинг бешта маданий қатлами мил. ав. VI минг йилликнинг биринчи ярми-V минг йилликга оид фаолият кетма-кетлигини ўзида акс эттиради. Бу даврда мисдан ишланган буюмлар мавжуд бўлсада, неолит даврига оид меҳнат қуролларидан фойдаланиш анъаналари давом этади.

Хожилар ёдгорлигининг барча маданий қатламларида тош тагдеворли квадрат ғишлардан тўтбурчак қилиб қурилган иморатлар қолдиқлари мавжуд бўлган. Хожилар II (I-V қатламлар) даврида манзилгоҳ муҳофаза деворлари билан ўраб олинади. Ёдгорликнинг энг қуйи қатламидан қўлда ясаиб, сирти пардоз қилинганган сопол идишлардан иборат моддий топилмалар хос бўлиб, саполлар дастлабки босқичда оқиш ва кул рангда кейинги босқичда эса қизғиш рангдаги саполлардан иборат бўлган. Энеолит даврига оид маданий қатламларида буғи ёки одам боши шакли ёпиштирилган бадий саполлари, қисман буқа шохи, буқа, айиқ боши шакллари ёпиштирилган саполлар тарқалади. Кийимсиз тасвирланган аёл маъбудаси ҳайкалчалари ўрганилган барча уйларда учрайди.

Энеолит даври (5 қатлам) дан бошлаб саполларга оч сариқ таглик устига қизил рангдаги кейинчалик эса оқ таглик устига қизил рангдаги бўёқларда ишланган геометрик нақшлар тушириш тарқалади.

Энеолит даври маданий қатламларидан аёлларнинг турли ҳолатда турган ҳайкалчалари тарқалган. Ҳайкалчаларнинг кўларини тасвирлашда обсидиан тошлар фойдаланилган. Мил.ав. 5 минг йиллик охирларига бошлаб чақмоқтош қуроллари инқирози бошланиб, мис буюмлар тури ва сони кўпаяди.

Хожилар 2 маданий қатламлари ёнғин ҳолати кузатилади. Бу ҳолат Хожилар 6 ёдгорлигида ҳам содир бўлади. Бу эса Кичик Осиё қадимги аҳолиси ўртасида ҳарбий қарама-қаршилиқнинг содир бўлганлигидан далолат беради.

Хожилар мажмуаси анъаналари Бейчисултон ёдгорлигининг қуйи қатламида ҳам аниқланган. Ундаги 11 метрдан иборат 20 та маданий қатлами энеолит даврига оид. Бу мажмуа мил.ав. 5-4 минг йилликнинг биринчи ярми билан саналанади. Унинг қуйи қатламларида кременга ишлов бериш инқирози ва мис буюмлари сонининг кўпайиши кузатилади. Бейчисултон ёдгорлигидан мисдан ясалган бигиз, найза бўлаги ва кумушдан ясалган узук топилган. Нақшли сапол идишлари мавжуд. Ёдгорлик айлана мудофаа деворига эга.

Кичик Осиёнинг ғарбий ҳудудларида тошдан ясалган яшиқлар (циста)да ва йирик сапол идишлар дафн қилиш анъанаси тарқалади. Бундай кўмиш маросими манзилгоҳларнинг ташқарисида амалга оширилган. Фақатгина ёш болаларни манзилгоҳларининг ичкарасида уйларнинг поли тагида дафн этиш анъанаси учрайди.

Кония воҳасида ҳам қадимги деҳқончилик маданияти анъаналари давом этади Чатал Хююк яқинида ёдгорликларда ўрин олган. Мазкур давр

жараёнлари тўғрисида Жонҳасан ёдгорлиги топилмалари аҳамиятлидир. Унда нақшли сапол идишлар пардоз қилиш анъанаси мавжуд бўлган. Идишларда буқа боши ёпиштирилган. Мисдан ишланган асо ва билакузук диққатга сазавор. Манзилгоҳ мудофаа деворига эга.

Кичик Осиёнинг қадимги маданиятида жануби-шарқий ҳудудлар, яъни Қадимги Киликия ёдгорликлари муҳим ўрин эгаллайди. Бу ҳудуд шимолий Сурия орқали Месопотамиянинг таъсири устун бўлган. Мерсинда (19 қатлам) Халаф маданиятига хос нақшли саполлар ўрин олган. Кейинги босқичда эса маҳаллий тараққиёт йўлига кирган. Манзилгоҳ ярим метрли тош девор билан ўралган. Саполларда нақшлар йўқолади, пардозлаш анъанаси кучаяди. Мисдан ясалган теша, болталар топилган. Месопотамия билан маданий алоқалар давом этиб, Убейд маданияти анъаналари билан алмашинади. Саполларга нақшлар бериш анъанаси қайта жонланади.

Умумун, Кичик Осиёнинг 6 минг йилликнинг иккинчи ярми – 4 минг йилликнинг биринчи ярми чуқур ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёт жараёни кечиши содир бўлади. Кулолчилик ва металчилик жамоа хунармандчилиги турида ривожланиб боради. Манзилгоҳлар тузилишида ҳам маълум ютуқларга эришилади (мудофаа девори). Бу эса ўз навбатида кейинги босқичда Кичик Осиёнинг ривожланган цивилизация шаклланишида асос бўлиб хизмат қилади. Кичик Осиёда маданий тараққиёти чўққисига илк бронза даврида (мил ав. 4 минг йилликнинг иккинчи ярми-3 минг йилликларда) чиқади. Металларга ишлов бериш юксак даражада ривожланади. Айниқса, заргарлик асосан тилладан зеб-зинат буюмлари ясаш бадий санъатнинг асосий тармоғи ҳисобланган. Металларнинг барча тури ҳатто метеорит темирлар ишланган ҳарбий қурол яроғлардан ҳам фойдаланган. Айниқса, манзилгоҳлар маданий қатламларидан ҳарбий қурол яроғларнинг кўплаб топилиши бу соҳа хунармандчилигининг асосий турига айланганлигидан далолат беради.

Кичик Осиёда протошаҳар маданияти ривожланиши кузатилади. Троя I (3600-3100), Полиохни, Терми, Эмпорио, Қумтепа ва бошқалар. Шаҳар қурилишида асосан тошдан фойдаланилган. Ундан нафақат тагдевор аксинча тўлиқ деворни кўтаришда фойдаланилган. Мегарон усилдаги уйлар қуриш анъанаси кучаяди. Анатолиянинг шимолий-ғарбидаги Троя I қандайдир талофат туфайли инқироз учраб, Троя II босқичида янги маданият қарор топади. Талофат Балқондан кириб келган қабилалар тажаввузи ёки табиий (зилзила) сабабми, илмий жиҳатдан аниқ тасдиғини топмаган. Шу нарса маълумки, янги маданият (Троя II) биринчи босқич билан кам боғлиқликга эга. Шаҳарлар одатда қалин мудофаа деворларига эга бўлган. Улардан Троя II, Полиохни V ёдгорликларидир. Ўзаро урушлар натижасида Троя I вайрон этилган. Троя II босқичидаги манзилгоҳлари 1-2 га. бўлган. Троя II тошдан терилган мудофаа деворлари билан ўралган. Улар тўғри шаклдаги “пляр”ли буржлар билан кучайтирилган. Шаҳарда иккита дарвоза бўлган. Шаҳар марказида узунлиги 35 метрдан иборат катта иморат жойлашган. Қазилар ишлари давомида кумуш ва тилладан ясалган зеб-зийнат буюмлари топилган. Айниқса, Болтиқбўйи қаҳрабосидан ясалган маржон ва Бадахшон лазуритининг топилиши Троянинг узок ўлкалар билан савдо алоқаларини

йўлга қўйганлигидан далолат беради. Мурдалар тошдан қурилган яшиқларга барпо қилинган (эркак ва аёл)

Бир даврда ривожланган Бейжисултон ёдгорлигининг майдони 24 га. деворлари қалинлиги 5 м. Бронза даврининг ривожланган босқичида Кичик Осиёда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши айниқса, заргарлик юксак даражада ривожланади. Жамият аъзолари орасида ижтимоий табақаланиш жараёни юксак чўққисига чиқади. Марказий анатолиядаги Алажа Хююк ёдгорлигидан аниқланган сағанадан ҳарбий мақсадларда фойдаланилган қурулларнинг топилиши ҳарбий қарама-қаршилиқнинг ниҳоят кучайганлигини кўрсатади.

Юқори Миср ва Нубия ҳудудларида мил.ав. XII минг йилликларда маълум ҳудудда яшаган ибтидоий қабилалар хўжалиқнинг ўзлаштирувчи шакли билан кун кечирган, деган илмий хулосалар мавжуд. Бу ердан топилган тош ўроқнинг тифлари ёввойи бошоқли ўсимликларнинг дони майдалашда ишлатилган тошлардан фойдаланилганлиги тўғрисидаги ашёвий манбалар буни тўлиқ тасдиқлайди. Бу даврда Миср ҳудудида иқлим шароитлари ҳозиргига нисбатан бироз намчил бўлиб, фауна ва флораси анча бой бўлган. Бу эса ўз навбатида ўзлаштирувчи хўжалиқ шаклининг ўзоқ давр мобайнида асосий озуқа манбаи бўлиб хизмат қилишига асос бўлган. Нил оқимида яшаган ибтидоий аҳоли турли ёввойи ҳайвонларни овлаш ва бошоқли ўсимликларнинг донини термачлаш билан шуғулланган. Тахминан мил. ав. VI-V минг йилликларга келиб, об-ҳаво исиб, ҳозирги иқлим шароитидаги қурғоқчил шароит қарор топади. Бу эса ибтидоий қабилалар хўжалиқ шаклини ўзгартиришларига туртки бўлган.

Мисрда ҳудудида ишлаб чиқарувчи хўжалиқ шаклига ўтиш мил. ав. V минг йилликларга қадар вужудга келганлиги тўғрисидаги аниқ археологик маълумотлар мавжуд эмас. Мил. ав. V минг йилликнинг иккинчи ярмидан IV минг йилликнинг охирларига қадар Мисрнинг ҳар иккала ҳудуди ўтроқ деҳқончилик маданиятига шаклланиши ва ривожланиш жараёни кечади. Мисрда мил. ав. V-III минг йилликларда сулолалар даврига қадар кетма-кет ривожланган бир неча маданиятлар археологик жиҳатдан ўрганилган. Кўчманчи чорвадор аҳоли Нил бўйида қўй, эчки ва қора мол боқишган. Ўтроқ жамоа ҳаётида қисман балиқчилик, қушларни овлаш қилиш қўшимча хўжалиқ тури ҳисобланган.

Мисрдаги қадимги ишлаб чиқарувчи хўжалиқ шаклидаги маданиятлар Нил водийси ва дельта қисмларида тарқалган бир неча маданиятларда аксини топган. Улар шимолдаги-Фаюм, Меримдо ва жанубдаги-Тасий, Бадари, Нагада ва Абидос ёдгорликларида ўз аксини топган. Миср дунёдаги ишлаб чиқарувчи хўжалиқ шаклланган марказлардан бири ҳисоблансада, айрим тадқиқотчи олимларнинг фикрларига кўра хонаки ҳайвонлардан-қўй, эчкини хонакилаштириш ва бошоқли ўсимликлардан – буғдой (эммер) ва арпа маданийлаштириш бевосита Мисрда содир бўлмаган, аксинча Ғарбий Осиёнинг маданий таъсири натижаси ҳисобланади.

Бу даврга оид дастлабки маданият Нил воҳасининг қуйи оқимидаги Фаюм кўли атрофида шаклланиб, ҳозирги пайтда шу ном билан юритилади. Фаюм маданиятига асос солган аҳоли деҳқончиликда буғдой (эммер) ва арпа

етиштириш ва каноф экишган, чорвачиликда эса кичик ва йирик туёқли мол ҳамда чўчка боқишган. Қўлда ясалган сапол буюмлари пиширилган. Меҳнат курулларининг асосинини кремендан ишланган буюмлар ташкил этади. Тошдан ўроқ қадамалари, теша, ёрғучоқ ва камон ўқларининг учлари, урчубош, суякдан қадама, гарпунлар ясалган. Аҳоли ҳаётида овчилик ва балиқчиликнинг аҳамияти юқори бўлганлигидан далолат беради. Радиокарбон усулига кўра бу маданиятга оид ёдгорликлар мил.ав 4440 йиллар билан саналанган. Дельтанинг ғарбий қисмидаги Меримда аҳолиси чайлаларда истиқомат қилганлар. даврда, яъни мил. авв. 5 минг йилликнинг иккинчи ярмида Ўрта Миср ва қисман Юқори Мисрда чорвадор-деҳқон қабилалари яшаган. Уларга оид Тасий маданиятига оид ашъвий манбалар асосан қабрларда ўрганилган. маданияти эгалари енгил қурилган уй-жойларда яшаган. Уйлар кум тепаликларнинг қияланган жойидаги ерлар бироз қазилиб, чайласифат кулбалар барпо этилган. Уй- жойлар яқинида ғалла сақланадиган ўралар жойлашган. Марҳумлар уй-жойлар ва ғалла ўралари оралиғида қазилган қабрларга кўмилган. Марҳумлар ғужанак ҳолда ён томони билан ётқизиб кўмилган.

Улар деҳқончилик (арпа, буғдой) ва чорвачилик (кичик туёқли моллар) билан шуғулланишган. Қора ва кул ранг бўёқлар билан нақшлар бериб ишланган сапол идишларининг айримларига ўйма нақшлар берилган. Тасийликларда содда суғорма деҳқончилик хўжалик шакллана бошлаган. Уларда чорвачилик ишлаб чиқарувчи хўжалик шакли мавжуд бўлсада, гўшт маҳсулотларига бўлган эҳтиёж асосан овчилик ва балиқчилик орқали кондирилган.

Тасий маданияти мероси сифатида Бадарий (Эл-Бадарий манзилгоҳи номидан олинган) (мил. авв. V минг йиллик охири IV минг йиллик бошларилар) маданияти нисбатан юқори тараққий босқичига эга бўлган.

Бадарий маданияти эгалари илгаргидаги каби енгил уйларда яшаган. Шамолдан сақланиш учун қамишдан тўсилган кулбалар бошпана бўлган. Ғалла захиралари атрофи лой сувоқ қилинган ўра омборларда сақланган. Марҳумлар қамиш ёки терига ўралиб кўмилган.

Бу маданият аҳолиси деҳқончилик ва чорвачилик билан кун кечиришган. Деҳқончиликда арпа ва буғдой экилган. Ерлар учи кремендан ясалган мотиғада чопилган. Далалар Нил дарёсидан ариқлар орқали келадиган сувлар билан суғорилган. Чорвачиликда қора мол ва кичик туёли молларни боқишган. Ҳатто ушбу ҳайвонларни дафн этиш одатлари ҳам кузатилган. Овчилик ва балиқчилик хўжалиги аҳамиятини йўқотмаган. Сапол идишлари қўлда юпқа қилиб ишланган сопол идишлари жигар ранг, кейинчалик қизил рангдаги бўёқлардаги нақшлар билан безатилган. Қабрлардан фил суягидан йўниб ва лойдан ясалган аёл ҳайкалчалари топиб ўрганилган. Улар аёл маъбудини ўзида акс эттирган.

Бу даврда мисдан фойдаланила бошлаган. Мис рудасининг асосий захира манбаи Синай ярим ороли ҳисобланган. Қўшни ҳудудлар билан савдо алоқалари ривожланган.

Мисрда жамият тараққиётининг кейинги босқичи Эл-Амра ёдгорлиги ёдгорлигидан ном олган Амрат маданиятида (мил. авв. 3800-3600) намоён бўлади. Бу маданият икки босқичда (Негада I,II) ривожланади.

Бу даврда Нил водийсининг аҳоли сонининг ўсиб бориши манзилгоҳлар сонининг кўпайишига олиб келган. Уларнинг кўпчилик қисми катта қишлоқларга ўсиб ўтган. Манзилгоҳларнинг майдонининг қанчалик каталигини қабрлар орқали тасаввур қилиш мумкин. Биргина Негада қабристонидан икки ёки уч даврга оид 2000 дан ортиқ қабрларилар аниқланган.

Дехқончилик қишлоқлари ривожланиб, уларнинг айримлари мудофаа деворлари билан мустаҳкамланган. Мудофаа деворларининг қолдиқлари Негадининг жанубий манзилгоҳида сақланиб қолган.

Мисдан ясалган маҳсулотлар тури кўпаяди. Мисдан асосан зеб-зийнат буюмлари ясалган. Сопап идишлар қўлда ясаиб, ўйма ва ранг тасвир нақшлари билан безатилади. Шунингдек, нақшлар орасида рамзий белгилар ҳам учрайди.

Герзей маданияти Фаюмдаги ўрганилган Эл-Герзе ёдгорлиги номи билан юритиладиган (мил.ав. 3600-3100 йиллар). Мазкур маданият Юқори Мисрдаги Негада II мазорида яхши намоён бўлади. Кремен аҳамиятини йўқотмайди. Сунбий суғоришга асосланган деҳқончилик юқори тараққиёт босқичига етади. И/ч дан ҳоли бўлган аҳолининг бир қисми ихтисослашган хунармандчилик турларига тортилади. Тошторошлик (диорит, бальзат) юқори даражада ривожланади. Кулолчиликда чархдан фойдаланила бошлайди. Овчиликнинг аҳамияти кескин пасаяди. Мисдан болта, пичоқ, ханжар, камон ўқи ва идишлар ясашган. Кумушдан ҳам қуроллар, хусусан ханжар ясалган. Шунингдек, метеорит темиридан ишланган мунчоқ ҳам топилган. Бу даврда халқаро савдо муносабатлари ривожланди. Осиё мамлакатларидан қалайи, қумуш, Бадахшондан лазурит, Месопатамиядан цилиндр шаклидаги муҳрлар келтирилади.

Металдан фойдаланиш чуқурлашиб бориши ва суғорма деҳқончилик хўжалиги аҳамиятининг ортиб бориши натажасида жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётида туб бурилиш даври бошланади. Суғорма деҳқончилик ишлаб чиқариш самарадорлигининг бир неча баробари ўсишини таъминлайди. Бу ўз навбатида озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмининг ошишига олиб келган. Ортиқча истеъмол маҳсулотларининг тўпланиб бориши аҳоли ўртасида мулкый тенгсизлик ва ижтимоий табақаланишни келтириб чиқарган эди.

Бу даврга келиб жамият тузилишида туб ўзгаришлар содир бўлади. Жамият аъзолари орасида мулкый ва ижтимоий табақаланиш жараёни чуқур кечади. Қабилла сардорлари ёки давлатманга тегишли қабрлар йирик ҳажмда бўлиб, деворлари сирти ҳам ғишт билан қопланиб, ранг-тасвир безаклари чизилган. Аҳолининг давлатманд аъзолари қабрларидан фил суягидан ясалган пичоқ дастаси, айримларига тилла суви юритилган ва гулдор нафис матоларнинг қолдиқлари топиб ўрганилган.

Мисрнинг қадимги давр аҳолиси дунёқарашида ибтидоий диний қарашлар (нарғи дунёга ишониш, тотемизм, магия, айрим космогоник

қарашлар) устун бўлган. Маълумки, қадимги Шарқ деҳқон жамоасида ҳосилдорлик маъбудалари билан биргаликда тотемистик қарашларнинг аҳамияти юқори бўлган. Кейинчалик эса кишилар ибтидоий диний қараши космогоник тасаввурлар билан алмашади. Мисрнинг ҳар бир жамоасида ўзларининг худолари мавжуд бўлган. Бу даврда сугир маъбуди-*Хатхор ва Соколахора* культлари кенг тарқалган. Булар ибтидоий давр тотемистик қарашларда ўсиб чиқади. Сулолаларгача даврнинг охирларида худолар одам кифоасида тасвирлаш одати тус олади. Герзей даври манзилгоҳлари марказида марказий худо шарафига барпо қилинган ибодатхоналар пайдо бўлиб, кейинчалик улар муҳофаза деворлари билан ўраб олинади. Ибодатхоналар дастлаб жамиятни тартибга солиб турувчи механизм сифатида намаён бўлади

Жамиятда мулкӣ тенгсизлик ва ижтимоий табақаларнинг вужудга келиши илк давлатчилик шакллариининг пайдо бўлиши билан яқунланади. Қадимги Мисрда давлатлар суғориш иншоатларини ташкил этиш ва улар устидан назорат қилиш механизми сифатида намаён бўлади. Дастлабки номлар (ном-давлатлар) ҳукмдор ва бош худо шарафига қурилган ибодатхона жойлашган асосий қисм-цитадел, унинг атрофидаги аҳоли ва и/ч иморатлари ўрин олган шаҳар ҳамда теваракдаги қишлоқлардан ташкил топган кичик худуд доирасида бўлган. Мил. ав. 4 минг йилликнинг охирида Мисрдаги айрим ном давлатлар кучайиб, дунёвий ҳокимият ташкилотининг мавқеи кучайиб боради ва жамият бошқарувини сардорларда чиққан подшолар бошқара бошлайди. Айрим ном давлатларнинг кучайиши натижасида бошқа номларни ўзига қўшиб олиб, худудий подшоликларга асос солади. Натижада мил. авв. 4 минг йилликнинг охирида номларнинг бирлашиб юқори ва қуйи Мисрдан иборат иккита подшоликнинг вужудга келиши билан тугайди.

Эрон худуди иқлим шароити ва ландшафти бир биридан кескин фарқ қиладиган бир неча худудилардан ташкил топган. Эроннинг энеолит даври икки босқичдан: илк (мил. ав. 5500-3800 йиллар) ва ривожланган (мил. ав. 3800-3000 йиллар) босқичларда ривожланган. Энеолит давриининг илк босқичига оид дастлабки наъмуналари Эроннинг ғарбидаги тоғолди худудларида субтропик текисликларда қуриқ иқлим шароитида ривожланган. Сиалк тепа ва Чашмаи Али ёдгорликлари аниқланган энеолит даврига маданияти ва хўжалик хусусиятлари тўғрисида муҳим маълумот беради. Ёдгорлик 3 га.дан иборат бўлиб, учта равожланиш басқичи мавжуд. Сиалк I-II (илк энеолит) Сиалк III (ривожланган энеолит). Сиалк I босқичида мисдан ясалган буюмлар сони камчилиқни ташкил қилсада кремендан ишланган қуроллар кўпчилиқни ташкил қилади. Геометрик асосан учбурчак шаклидаги нақшлар билан безак берилган сопол идишларга эга. Хом ғиштдан барпо қилинган уйлари ички томондан лойсувоқ қилиниб, сиртига қизил рангдаги бўёқлари берилган. Иккинчи босқичига келиб мисдан ясалган буюмлар кенг тарқала бошлайди. Кремендан фойдаланиш аҳамиятини йўқотмайди. Қимматбаҳо тошлардан ясалган зеб зийнат буюмлари наъмуналари ҳам кўпчилиқни ташкил этади. Сопол идишлари геометрик нақшлардан ташқари зооморф тасвирлари ҳам пайдо бўлади. Шунингдек, конуссимон тагли идишлар кенг тарқалади.

Сиалк тепа хўжалик фаолияти билан боғлиқ топилмалар аҳоли дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлиги тўғрисидаги умумий хулосага келиш имконини беради, халос.

Марказий Эрон худудида илк энеолит даврига оид Гиян ёдгорлиги яхши ўрганилган. У икки босқичда ривожланган. Моддий топилмалар орасида мис буюмлар ва қўлда нақшлар бериб ишланган сопол идишлари алоҳида ўрин тутди. Нақшлар бир хил рангдаги бўёқларда берилган. Чизилган одам ва учаётган қуш тасвирлари схематик тарзда келтирилган. Кейинги босқичида эчки ва қуш тасвирлари пайдо бўлади. Гиян туридаги ёдгорликлар шимолий-ғарбий Загрос худудларида ҳам аниқланиб, улардан машҳури Куҳидаий водийсида жойлашган майдони 13 га дан иборат Чигапахон ёдгорлигидир. Илк энеолит даврининг учинчи гуруҳ жамоаси ҳозирги Хузистон вилояти худудида тарқалган. Бу ердаги ёдгорликлар 1,5-2 га тенг тепаликлар Суза I маданиятинг давомийлигидан иборат Жафаробод Жоби ва Бендебал комплексларида аксини топган.

Жафаробод босқичида қўпол ишланган ва содда нақшли сопол идишлар кремендан яслган пластинка қуроллари кенг тарқалган.

Жоби босқичи моддий топилмалари нисбатан бой тошдан теша, мотича, терракатик учбурчакли, кичик терракотик хайкалчалар хуссусан буқа, қўй ва эчки ва қисман аёл шаклларида иборат. Бу босқичда сопол идишлари ҳам такомиллашади. Монохром геометрик нақшлар билан биргаликда хайвон тасвирлари шунингдек қатор жойлашган эгилар тасвири пайдо бўлади. Қўлида камон ушлаб тик турган одам тасвири алоҳида ахамият касб этади. Бендебал босқичи яхши ўрганилмаган сопол идишлари Жоби босқичиникига ўхшаш.

Жанубий Загрос худуди қўлда қўпол ишланиб яхши пиширилмаган сопол идишлари ва кремен ва суюқдан ясалган кунсонли қуроллари (Бокун VI) содда геометрик нақшлардан (Бакун VII) ташкил топган. Персепол яқинидаги Талибакун ёдгорлиги ўрганилган. Юқорида келтирилган Чили, Суза ва Толибакун комплекслари хусусиятларига кўра ўзаро боғлиқ бўлиб ягона локал маданият бирлигини ташкил этади ва уларнинг келиб чиқиш илдизи бир жойга бориб тақалади.

Ривожланган энеолит Сиалк III даврига келиб энеолит даври қабилалари Эроннинг кенгроқ худудларини эгаллайди. Ўтроқ дехқончилик аҳоли орасида хунармандчилик ишлаб чиқаришнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши содир бўлади. Сиалк Чашмалани ва бошқа ёдгорликларда ҳаёт давом этиши билан Тепаи Хиссор каби янги манзилгоҳлар қарор топади. Ёдгорликларда амалга оширилган. Қазилмалар бу даврнинг маҳаллий маданияти эски анъаналар асосида ривожланади. Манзилгоҳлар хом майдон барпо этилган кўпхонали уйлардан ташкил топган кулолчилик ишлаб чиқаришда тараққий ўзгаришлари содир бўлади. Сопол идишлар махсус кулолчилик хумдонларда пиширилади. Овал шаклидаги хумдон Сиалк III дан топиб ўрганилган. Бу даврда кулолчилик чарҳида ишланган сопол идишлар учрайди. Таги шарсимон идишлар, вазалар ва бокаллар кенг тарқалади. Идишларнинг сиртидаги геометрик нақшлар ўрнида зооморор эчки, қушлар, илон, от, буқа, барс ва одам тасвирлар эгиллайди. Агар илк

энеолит даврида метал буюмларнинг тарқалиши камсонли ва тор доирада кечган бўлса ривожланган босқичга келиб уларнинг сони ва тури кескин кўпаяди. Метал буюмларни болғалаш усулида тайёрлашдан ташқари қуйиш усули ҳам жорий қилинади. Металдан меҳнат қуроллари ва зеб зийнат буюмлари тайёрланган. Бу даврда уй хунармандчилиги ихтисослашган хунармандчиликка ўсиб чиқади. Содда геометрик тасвирга эга бўлган тугмасимон муҳрлар пайдо бўлади.

Марказий Эронда мазкур жараёнлар кечади. Ҳисор тепа ёдгорлигида амалга оширилган қазилмалар натижасида дастлаб қўлда ишланган (Ҳисор I A) кейинчалик чархда ишланиб зооморф шакллар берилган сопол идишлар қиёсан кўп сонли мис буюмлар топиб ўрганилган.

Шимолий Ғарбий Зағрос худудида Сиалк III билан бир даврда Гиян VC ва VD қатламларининг қалинлиги 6 метрни ташкил этади. Йирик манзилгоҳлар ҳам Чигапахон (майdonи 13 га) шаклланади. Ҳозирги Хузистон худуди замондош ёдгорликларга нисбатан жадаллик билан ривожланган.

Бу даврда оид жамият тараққиёти Хузистонда жойлашган Суза A ёки Суза I (тахминан мил. ав. IV минг йилликнинг ўрталари) маданий қатлампидан топиб ўрганилган моддий манбалари намуналарида ўз аксини топган. Бу босқичда мисдан схематик тарзда антропоморф ва зооморф шакллардаги тасвирлар тушириб ишланган тугмасимон тумор-муҳрлар кенг тарқалади. Сапол идишларининг сиртига геометрик нақшлар билан бирга зооморф тасвирлар тушириш анъанаси кучаяди. Мисдан уй-рўзғор буюмлари, тикув асбоблари ва меҳнат қуроллари ясалган.

Суза B босқичига келиб кулолчиликда чархлардан фойдаланила бошлайди, натижада идишларнинг сиртига безаклар бериш анъанасининг аҳамияти йўқолади. Металл буюмларга ишлов бериш технологиясида ҳам муҳим ўзгаришлар содир бўлади, яъни қуйиш асосида маҳсулотлар тайёрлана бошланади. Шунингдек, пиктографик ёзувлар пайдо бўлади. Улар дастлаб хўжалик ҳисобларини юритиш мақсадларида фойдаланилган. Қадимги Шумер билан қиёслаганда хўжалик ҳисобларини юритиш ибодатхона ташкилотининг мавжудлиги билан боғлиқлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бу ерда лойдан барпо қилинган катта ҳажмдаги иморатни тадқиқотчи археолог олимлар қадимги ибодатхонанинг ўрни бўлса керак, деган тахминга борадилар. Суза C босқичига келиб цилиндр изларида ибодатхоналарнинг тасвири келтирилган топилмаларга кўра Қадимги Элам аҳолисида ғоявий марказнинг пайдо бўлганлигига амин бўлиш мумкин. Демак, бу даврда Элам синфий жамият остонасида бўлган.

Бу даврда қадимги деҳқон жамоаси Жанубий Зағрос бўйлаб кенг тарқала бошлайди. Ҳозирга қадар мазкур худудда 30 дан ортиқ ўтrock жамоа манзилгоҳлари аниқланиб, улардан Талибакун ва Талигап ёдгорликлари нисбатан яхши ўрганилган. Талибакун ёдгорлигининг (майdonи 2 га.) A босқичида тор кўчалар билан ажралиб турган кўпхонали уйларнинг ўрни аниқланган. Талигап ёдгорлигининг юқори қатлампидан очиб ўрганилган кўпхонали иморат ўртасида жойлашган тўғри тўртбурча ўчоқ археолог олимлар томонидан саждагоҳ сифатида эътироф этилган. Сапол идишлари қўлда сифатли қилиб ишланган. Уларнинг сиртидаги нақшлари зомморф ва

қисман схематик тарздаги антропоморф шакллардан иборат. Тугмасимон муҳрларига содда геометрик белгилар туширилган. Бу ёдгорликларда мис буюмлар учрамадлиги, Шероз воҳасида мис маданларининг мавжуд бўлмаганлиги билан изоҳлаш мумкин. Талибакун тахминан мил. ав. IV минг йилликнинг ўрталари билан саналанади. Шероз воҳасида бу даврда Сузинанада содир бўлган маданий ўзгаришлар, яъни цилиндр ва пиктографик ёзувлар учрамайди. Бу Жанубий Загрос жамоаси Эламнинг таъсирига тушиб улгурмаганлигидан далолат беради. Бу ҳудуд жамоаси моддий маданияти намуналари Шимолий Убейд мадаияти билан яқин ўхшашликга эга. Бу маданият учун мисдан ясалган кельт (болта), суякдан ясалган бигиз (проколка) ва обсидиан пластинкалардан ташкил топган топилмалар мазкур жамоа моддий маданиятини ўзида акс эттиради. Сапол идишлари геометрик нақлардан иборат.

Сузианада бу даврга Суза Д оид бўлиб, Суза II моддий манбаларини ўзида акс эттиради. Бу мил ав. III минг йилликнинг биринчи ярмида мавжуд бўлган. Ўзлаштирилган сезиларли даражада кенгаяди. Суза Д қатлами даврида Акропол ва Ападанларнинг ташқарисида подша шаҳри деб, номланган қисми қайд этилган. Кулолчиликда узоқ муддатли танаффусдан сўнг нақшлаш анъанаси қайта пайдо бўлади. Нақшлар икки хилдаги ранглардан ташкил топган. Сапол идишлар сиртига солинган буқа, қуш, эчки балиқ ва бургутларнинг гералдик ҳолат (поза) тасвирлари қадимий бадий хунармандчилик ва ғоявий тасаввурлар анъанасининг давомийлигидан далолат беради. Металлургия соҳасида муҳим ўзгаришлар содир бўлади. Бронзадан ясалган ханжар, болта, найзанинг учи *навершия булава*, турли идишлар, хусусан, анча мураккаб шаклдагилар кенг тарқалади. Цилиндрлар ва уларнинг излари, протоэлам матнларидан иборат сопол ёзувлари бу даврга оид қатламлар учун одатий топилмалар ҳисобланади. Ёзувлардаги белгилар орасида ҳайвонлар тасвири хўжалик ҳисобини юритишдаги асосий воситаси бўлиши мумкин. Шунингдек, иморатларнинг схематик тасвири, найза ва омовларнинг учлари, одамлар ўтирган қайиқ нусхалари ва турли рамзий белгилар астрономик кузатишлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Айрим жамият аъзоларда моддий бойликларнинг тўпланаётганлигини нақш бериб ишланган йирик ҳажмдаги сапол идишда сақланиб қолган мис, бронзадан ишланган турли буюмлар ва зеб-зийнат буюмларида кўриш мумкин. Бу даврда бой кузатув буюмларига эга бўлган қабрлар ажралади. Айрим қабрлар хом ғиштлардан териб чиқилган (Суза). Сузада очиб ўрганилган қабрлардан топилган сапол идишнинг сиртида буқага қўшилган тўрт ғилдиракли арава, тепасида одамсимон шаклнинг ўтирган ҳолати берилган уч табақали пирамиданинг тасвири келтирилган. Бу тасвир кўмиш маросимлари билан боғлиқ бўлиб, бу қабр анча мураккаб бўлган қабристоннинг бир қисмини ташкил этган. Бунда 25 метр узоқроқда иккита буқанинг ва аравакашнинг склети топилган. Г.Чайлднинг хулосаларига кўра бу қабр маълум ҳукмдор, балки, Суза ҳукмдорига тегишли бўлиши мумкин. Бошқа бир қабрдан эса араванинг иккита йирик ғилдираги ва металлдан ясалган идишлар, қурол яроғлар, зеб-зийнат буюмлари ва сопол идишлар топиб ўрганилган. Топилмаларнинг гувоҳлик беришича Эламда ибтидоий жамоа тузуми

емирилиб, синфий жамият шаклланаётганлигидан далолат беради. Эламдаги алоҳида шаҳар ҳукмдорлари Шумер ҳукмдорлари билан Жанубий Иккидарё оралиғида ҳукмронлик қилиш учун карама-қаршилиқ бошлаганликларидан далолат беради. Мил. ав. 3 минг йилликнинг иккинчи ярми Эламда давлатчилик шаклланиши содир бўлади.

Тахминан мил. ав. IV минг йилликнинг ўрталарида Хитой ҳудуди жамоа орасида маданий жиҳатдан ажралиш кузатилади. Маданият тарқалган ҳудудлар доираси кенгайди²².

Мил.ав. IV минг иккинчи ярмида Хитойнинг шимоли-ғарбида Хуншан маданияти ривожланади. Бу маданият соҳиблари Ляохэ дарёси бўйида ибодатхоналар барпо этишган. Улардан машҳури Нюхэландда жойлашган 25 метр узунликдаги 8 та хонадан ташкил топган иморатдир. Ибодатхона деворлари мазмунан бой ранг-тасвирлар билан безатилган. Ундаги оёқларини чалкаштириб ўтирган ҳолда ясалган ҳайкалча кишининг диққатини ўзига жалб қилади. Мил. ав. IV минг йилликнинг охири чоракларида Яншао маданияти ҳам инқирозга учрайди. Мил. ав. IV-III минг йилликлар атрофида Хитойда муҳим ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришларнинг содир бўлиш жараёни кечади. Хитойнинг бу давр тарихи бевосита *Луншан* маданиятининг тарқала бошлаши билан боғлиқ. Луншан маданияти Хуанхэ дарёсининг қуйи оқимида (Шандун ярим ороли) мил. ав III минг йилликнинг бошларида шаклланган маданият. Бу маданиятга оид манзилгоҳларнинг атрофи зичланган тупроқлардан иборат қалин ва баланд муҳофаа деворлари билан ўралган бўлиб (улардан бирининг қалинлиги-10, баландлиги-13 метр), кириш дарвозасида соқчилар учун мўлжалланган хоналар билан бойитилган. Манзилгоҳ ичкарасида алоҳида жойлашган уй-жой иморатлари ва хунармандчилик устахоналари ўрин олган. Айрим иморатлар зичланган тупроқдан иборат тагкурси устига барпо қилинган.

Деҳқончилик маданияти юқори тараққиёт босқичига чиқади. Нақшли саполлар кулолчилик чархида ясалган кулранг ва қора бўёқлар билан безатилган идишлар билан алмашади. Ичимлик учун мўлжалланган баланд тагли ва уч оёқли идишлар янги турдаги идишлар кенг тарқалади. Бу идишлардан диний мазмундаги одатларни бажариш мақадларида фойдаланилган. Тошлардан силлиқлаб меҳнат қуроллари ва суяклардан камон ўқларининг учларини яшаш оммавийлашади. Шунингдек, суякдан башорат қилишда фойдаланилган соққалар тарқала бошлайди. Саполлар сиртига туширилган пиктогафик белгилар пайдо бўлиб, уларнинг бир неча юзлаб намуналари аниқланган.

Хитойнинг кейинги босқичга оид шаҳар шаклидаги манзилгоҳлардан бири Хенан шимолида Анян (мил. ав. 14 аср-1027) ёдгорлиги бўлиб, у Ин сулоласининг (273 йил давомида) иккинчи пойтахти бўлган. Хитой манбаларида келтиришига 1384 йилда кўчирилган. Шаҳар 4 гектардан ортиқ майдонга эга бўлиб, муҳофаа деворига эга бўлмаган. Бу сўнгги Ин даврига оид маркази ҳисобланган. Манзилгоҳда аниқланган томонлари 85x14 метрни

---

²² Miriam T. Stark. *Archaeology of Asia*. Blackwell Publishing Ltd. 2006

ташқил этган тагкурсида ёғоч устунларнинг ўрни сақланиб, кўринишдан маъмурий иншоотнинг ўрни бўлиши, табиий. Манзилгоҳдан хайвонлар ва одамлар курбонлик қилинадиган жой ва аравалар аниқланган. Йирик ҳажмдаги ғалла сақланганадиган ўралар, суякдан ясалган башорат соққалари аниқланган. Шунингдек, ҳукмдорга тегишли 4,2 кв.м. жойни эгаллаган қабр очиб ўрганилган. Бу ердан бой мазмундаги безаклар тушириб бронзадан ишланган идишлар кўп учрайди.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Ҳудуднинг табиий-географик шароити
2. Неолит даври археологияси
3. Ҳудудда цивилизация шалланишида Месопотамиянинг маданий таъсири ва цивилизация шаклланиши

Адабиётлар рўйхати:

1. Археология Зарубежной Азии. М., «Высшая школа» 1986.
2. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. М., «Прогресс» 1990.
3. Ламберг-Карловски К, Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. М., «Наука» 1992.
4. Масон В.М. Первые цивилизации. М., «Высшая школа» 1985.
5. Чайлд Г. В. Древнейший Восток в свете новых раскопок. // пер. с англ. М.Б. Граковой-Свиридовой. М., Изд. “Иностранной литературы”, 1956.

4-мавзу. Европанинг энеолит-бронза даври археологияси.

- 4.1. Энеолит ва бронза даври хронологияси муаммолари. Янги тадқиқотлар ва хулосалар
- 4.2. Энеолит ва бронза даври археологиясининг долзарб муаммолари

Калит сўзлар: агат, андроново, бронза, феруза, лазурит, сердолик, протошаҳар, стратиграфик.

Андроново маданияти номи Минисуй (Олтой) ўлкасидаги А.Я.Тугаринов томонидан дастлабки қабр топиб ўрганилган шу номли қишлоқ номи билан боғлиқ. Кейинчалик олиб борилган тадқиқот ишлари натижасида жуда кўплаб ёдгорликлар ўрганилган.

Синташта-Аркаим мажуаси манзилгоҳлари мудофаа девори ва хандаклар билан ўраб олинган. Ягодый Дол ва Аркаим манзилгоҳларини ўраб турган мудофаа деворлари хом ғишт, девғиш ва чимдан қурилган. Куйсак манзилгоҳи эса девғишт, кумоқ тупроқ ва тошдан қурилган. Адланд ва Олигино (Тош омбор) манзилгоҳларининг лойдан қурилган мудофаа деворларининг сиртига тош териб чиқилган. Хандакларнинг эни 2,5x5,0 м., чуқурлиги 1,2-1,5 м.ни ташқил этган. Синташта жамияти дафн иншоотлари сунъий тепаликларда, айниқса, дарёлар қўшилган жойдаги тепаликларда

жойлашган. Қабр иншоотлари қабр-қўрғонлардан иборат. Қисман ўра қабрлар ҳам мавжуд.

Мозор-қўрғонлари пастқам тупроқ уюмидан иборат ёки атрофига айлантриб тош териб чиқилган. Пастида бир-икки ёки бир нечта чуқурдан иборат қабрлар жойлашган. Қабрларнинг ички томонига ёғоч териб чиқилган, томи ҳам ёғоч билан ёпилган. Марҳумлар гужанак ҳолатда ётқизилган. Эркаклар бир ва бир неча аёл билан бирга дафн этилган. Марҳумларнинг бош ва оёқ томонига сопол буюмлар, меҳнат қуроллари ва ҳайвонларнинг гўшти қўйилган. Марҳумни дафн этиш маросимида, унинг хотирасига бағишлаб олов ёқилган ва қурбонлик келтирилган.

Аҳоли яшайдиган манзилгоҳлар қисман ўрганилган. Улардан ертўла уй-жойларнинг ўрни очилган. Айрим уйларининг ички томонига ёғоч териб чиқилган.

Рангли металлларга ишлов бериш яхши ривожланган, мис қазиб олинган конлар ҳам ўрганилган. Меҳнат қуроллари асосан тошдан ясалган. Мисдан ясалган зеб-зийнат буюмлари, игна, бигиз, кичик пичоқ каби уй-рўзғор анжомларининг нусхалари топилган. Кумуш ва олтидан ясалган буюмлар ҳам мавжуд. Мис буюмлари уриб ишлаш усулида ясалган. Ғарбий Сибирдаги қабрларнинг биридан метеорит темирдан ясалган билакузук нусхаси топилган.

Топилмалар сопол буюмлари, тош қуроллари, бронза буюмлари ва ҳайвон суяқларидан иборат. Сополлар қўлда таги текис қилиб ясалган. Уларнинг лойига сомон ва майдаланган чиғаноқ қўшилган. Идишлар туваксимон шаклида ясаиб, бўғзи бироз торайган. Улардан айримларининг сирти силлиқланган. Геометрик шакли уйиб чизилган нақшлар юқоридан пастга томон бир қатор бўлиб жойлашган. Бронзадан ясалган бир томонида тиғига эга бўлган пичоқ ва дастаси суяқдан ясалган тўрт қиррали исканалар топилган. Аёллар дафн қилинган қабрда бронзадан ясалган билакузук учрайди. Андроново маданияти аҳолиси ҳаётида металлга ишлов бериш ҳунармандчилиги яхши ривожланган. Андроново маконидан бронза қуйиш ва қуроллар ясаш устахонасининг излари сақланган. Бу металл қуйиш учун мўлжалланган қолип, металл бўлақлари ва қуролларнинг парчалари топиб ўрганилган. Тошдан найзанинг учи, ёрғучоқ ва бошқа анжомлар ясалган. Андроново ёдгорлиги яқинида қадимги деҳқон жамоалари томонидан фойдаланилган экин майдонларининг ўрни сақланиб қолган.

Андроново маданияти эгалари сунъий қурилган ертўла уйларда истиқомат қилиб, хўжаликнинг чорвачилик ва деҳқончилик шакллари юритган. Бу маданият тараққиётининг дастлабки босқичда хўжаликда чорвачиликнинг мавқеи юқори бўлган. Бу ерда қорамол, қўй ва от боқилган. Кейинчалик аҳолининг ўтроқлаш жараёни чуқурлашиб бориши натижасида деҳқончилик хўжалиги аҳамияти ўсади. Буғдой, арпа, тарик ва полиз экинлар деҳқончиликнинг асосини ташкил этган.

Сопол буюмлари мато қолипда таги тухумсимон ёки думолоқ шаклида ясалган, турли хил ўлчамга эга. Бўйи баланд сапол буюмлар кўпчилликни ташкил этади. Сополлар сиртига геометрик ва арча барги шакли нақшлар ўйиб чизилган.

Андроново маданияти эгалари хўжалигининг асосини чорвачилик ташкил этган. Қўй, қора мол ва йилқи боқилган. Баланд тоғ яйловларига чорва отарларини мавсумий боқа бошлайди. Бу бевосита чорвачилик хўжалик билан ҳаёт кечирадиган човадор (номад) қабилалар шаклланаётганидан дарак беради. Овчилик аҳамиятини сақлаб қолган.

Бронза даврида инсоният томонидан қўлга киритилган улкан технологик ютуқлар жамият ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётининг жадаллашиб кетишига олиб келади. Евросиёнинг илк шаҳар марказлари эрта қарор топган жанубий қисмидаги подшоликлар ўртасида худудий ҳукмронлик учун ҳарбий қарама-қаршилик кучайган даврда шимолий халқлар ҳаётида ишлаб чиқарувчи хўжалик шаклига ўтиш жараёни кечаётган эди.

Бронзанинг кашф этилиши ибтидоий жамоа хўжалигида буюк ўзгаришларга олиб келди. Бу инсониятнинг иқтисодий ҳаётигагина эмас, балки сиёсий, маданий, маънавий ҳаётида ҳам туб ўзгаришлар ясади.

Бронзанинг таркиби мис ва қалай қоришмасидан иборат бўлган. Энг яхши бронзанинг таркибида 90 % мис ва 10 % қалай бўлган. У дастлаб милoddан аввалги III минг йиллик охирларида Месопотамияда (икки дарё оралиғида) кашф этилган. Бронза қурооллар қаттиқ ва уларга ишлов бериш осон бўлганлиги учун мис қуроолларни сиқиб чиқарди. Шунингдек бронза мисга нисбатан паст ҳароратда эриган. Мис 1084 градус ҳароратда эриса, бронза 700-900 градусда эриган. Унинг бундай паст ҳароратда эриши, унинг ҳар бир хўжаликда қурооллар яшаш имконини берган. Бу эса меҳнат, жанговор қуроолларнинг тури кўпайишига ва самарадорлигининг ошишига олиб келган.

Бронза маҳсус қалин сопол идиш—тигелларда эритилиб, сопол қошиқлар орқали тош ва сополдан ясалган қолипларга солинган. Бронза қолипларга ёпишиб қолмаслиги учун қолипларга мумиё суртилган ва бронза қолипдан осон ажралган.

Жаҳон тарихида бронза даври милoddан аввалги III минг йиллик охирларидан бошланади. Бу даврда Қадимги Миср, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эроннинг жануби-ғарбида давлатлар шаклланиб, кулдорлик жамияти кенг раванқ топган эди. Ўзбекистон худудида эса бу давр милoddан аввалги II минг йилликнинг I чорагида бошланиб, милoddан аввалги VIII асрларгача давом этади. Шунингдек жамият тараққиёти ҳам ўзига хос тарзда давом этган. Ўрта Осиёнинг жанубий худудларида деҳқончилик маданияти раванқ топиб, илк шаҳар маданияти таркиб топди. Ўзбекистоннинг жанубий—шарқий ва марказий худудларида, яъни Самарқанд, Фарғона, Қарши воҳаси худудларида илк шаҳар маданияти излари сўнгги бронза даврига келганда вужудга келди. Унгача бу худудларда кўчманчи чорвадорлар маданияти, яъни Андронova ва Тозабoғёб маданиятлари аҳолиси яшаб келган. Ўзбекистоннинг шимолий худудларида чўл ва дашт чорвачилик хўжалиги етакчи ўринни эгаллаган. Зарафшон, Сирдарё ва Амударё этакларида сўнгги бронза ва илк темир даврида чорвадор қабилалар

ўтроқлашиб, суғорма деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар ва улар асосида қишлоқлар ташкил этилади.

Бронза даври хўжалигининг энг катта ютуғи бу деҳқончилик маданиятининг кенг ёйилиши ва унинг чорвачиликдан ажралиб чиқишидир. Бу жараён фанда биринчи ижтимоий меҳнат тақсимооти деб номланиб, милоддан аввалги II минг йилликнинг 2 чи ярмида содир бўлган. Ижтимоий меҳнат тақсимооти биринчи навбатда табиий шароит муҳитидан келиб чиқиб ихтисослашди. Ўрта Осиёнинг жанубий ва жануби-ғарбий районлари деҳқончилик маданиятининг ўчоқларига айланди. Унинг чўл ва дашт зоналарида чорвадорлар ва Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий, шимоли-ғарбий, марказий ҳудудларидаги дарё этакларида деҳқончилик маданияти таркиб топа бошлади. Деҳқончиликдан чорвачиликнинг алоҳида соҳа бўлиб ажралиб чиқиши қонуний зарурият бўлган.

Андропова маданияти мил.авв. II- I минг йилликларда Ғарбий Сибирь, Ўрта Осиё ва жанубий Урал ҳудудларида тарқалган маданияти бири бирига яқин бўлган қабилаларга нисбатан айтилади. Андропова номи Ачинск яқинидаги Андропова қишлоғи номидан олинган, чунки шу ерда 1914 йилда дастлабки ёдгорлик топилган. 1948 йилда К.В.Сальников андропова маданияти ёдгорликларнинг 3 босқичини аниқлади: фёдоров, алакуль, замарев. Бугунги кунда эса, унинг 4 тармоғи аниқланган:

Синташта-Петровка-Аркаим – Жанубий Урал ва Шимолий Қозоқистонда тарқалган, мил. авв. 2200—1600 йилликларга оид;

Алакуль Амударёё ва Сирдарё оралиғидаги ерларда ва Қизилқум чўлида тарқалган, мил.авв. 2100—1400 йилликларга оид;

Фёдорово Жанубий Сибирь ҳудудида тарқалган, мил.авв. 1500—1300 йилликларда оид, бу ерда илк бор ўликни ёқиш (кремация) ва оловга эътиқод излари кузатилган;

Бешкентский район — Тожикистондаги

Андропова маданияти аҳолиси ярим ертўла ва чайлаларда яшаганлар. Улар асосан чорвачилик, қисман деҳқончилик билан шуғулланганлар. Уларда металлга ишлов бериш ривожланган. Улар мисни Олтой тоғларидан ва Қозоғистон ҳудудларидан олганлар. Кўпинча қишлоқлари ёнида қурбонгоҳлари бўлган. У ерда кўплаб ўралар бўлиб, ичидан андропова сопол идишлари топилган. Сопол идишларининг таги ясси бўлиб, мураккаб геометрик ўйма нақшлар билан безатилган. Андроноваликларнинг қабрлари дарёлар оралиғида бўлиб, улар тошлар билан ҳалқа қилиб ўралган. Ўликлар букчайтирилиб кўмилган, қўллари юз тарафига қўйилган. Баъзи холларда марҳумларнинг куйдирилганлари ҳам учрайди. Қабрлардан чакмоқтошдан ишланган ўқ учлари, бронзадан ишланган меҳнат ва жанговор қуроллари турли тақинчоқлар ва сопол идишлар топилган.

Милоддан аввалги II минг йилликнинг иккинчи ярмида Тошкент вилоятининг тоғолди ҳудудлари ҳам Андропова чорвадор қабилалари томонидан ўзлаштирилган. Ҳозирги кунда уларнинг қисқа муддатли қароргоҳлари Тошкент яқинидаги Ачикўл атрофида, Янгиер районида ва Тошкент канали ҳудудларида макон ва мазор излари топилган. Уларнинг ҳеч бирида маданий қатлам сақланмаган. Фақат қадимги қишлоқ харобаларида

чизма нақшли сопол парчалари, бронзадан ишланган уй–рўзғор буюмлари, тош ёрғучоқ синиқлари учрайди. Қабрларда эса, оёқ–қўллари букланиб, ёни билан ётқизилган скелетлар ва бир неча сопол буюмлари топилган. Аёллар қабрларида бронза тақинчоқлар учрайди.

Чўл зонаси қабилаларига тегишли ёдгорликлар Фарғона водийсида кенг ўрганилган. Жумладан, Фарғона вилоятидаги Водил, Қарамқўл қабристонлари, Ленинобод ҳудудидаги Қайроққум ва Даҳана қабристонларини кўрсатиш мумкин.

Қайроққум маданияти Фарғона водийсининг ғарбий қисми жойлашган бўлиб, 1950 йилларда А.П.Окладников ва Б.А.Литвинскийлар томонидан топиб ўрганилган. У жойдаги тақир устидан 60 дан ортиқ макон ва минглаб сопол синиқлари, бронза ва тош қуроллар, ҳайвон суяклари топилди.

Макон ва қабрлардаги сопол идишлар кўп жиҳатдан тозабоғёб сополларига ўхшаб кетса–да, лекин Қайроққум сополлари ичида қулоқли, тарнов жўмракли хиллари бўлган. Сопол идишларнинг ўндан бир қисми чизма, тароқ шакллар билан нақшланган. Бу уларнинг хронологик жиҳатдан Андронова маданиятининг энг сўнгги босқичига тегишли эканлигини кўрсатган.

Қайроққум маданиятида металл ҳунармандчилиги ривожланган. 15 та жойдан металл эритиш ўчоқлари ва тошқоллар уюми топилган. Шунингдек, тақирларда икки тигли япроқсимон пичоқлар, ханжар, искана, қармоқ, игна, бигиз, икки парракли бронза пайконлар кўплаб учрайди.

Қайроққум маданияти броза даврининг охири ва илк темир даврига оид ёдгорлик ҳисобланади.

Юқори Фарғона ҳудудидан Водил, Қарамқўл, Япагин, Чакка қабристонларини Б.З.Гамбург ва Н.Г.Горбуновлар ўрганганлар. 50дан ортиқ мазор–кўрғондан тош яшиқларга солинган оёқ–қўли букланган одам скелетлари топилган. Лекин мазорларнинг 90% ўғирланган. Уларнинг баъзиларида қўнғироқсимон бронза исирғалар, спирал бошли билакузуклар, бронза мунчоқлар, икки парракли пайкон ва сопол парчалари учрайди.

Тошкент ва Фарғона водийси чўлли зона қабилаларида чорвачилик ривожланган. Лекин чорвадорлар ҳаётида деҳқончилик ҳам муҳим ўринга эга бўлган.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар:

1. Андронов маданияти номиини келиб чиқиши.
2. Синташта-Аркаим мажуси манзилгоҳлари.
3. Андронов маданиятининг чорвачилик ва деҳқончилик шаклларини хусусиятлари.

1. Адабиётлар рўйхати

1. Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.
2. Ian Hodder. Theory And Practice In Archaeology. London and New York. 2006.
3. Kevin Greene. Archaeology. London. 2003.
4. Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006
5. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
6. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014
7. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003
8. Н. Dani. V. M. Masson History of civilizations of Central Asia Volume I. UNESCO Publishing, 1992.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот. Африка палеолити, Яқин ва Ўрта Шарқ палеолити, Европа палеолити, МДХ худудларидаги палеолит даври ёдгорликлари, Жанубий ва Жанубий – Шарқий Осиё палеолити, Узок Шарқ палеолити (2 соат).

2-амалий машғулот. Сунъий суғоришнинг пайдо бўлиши, ортиқча истеъмол маҳсулотларнинг жамланиши, мулкый тенгсизлик ва ижтимоий табақаланиш вужудга келиши (2соат).

3-амалий машғулот. Илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлиши, Урук маданияти, Халаф маданияти (2 соат).

4-амалий машғулот. Илк цивилизациянинг дастлабки белгилари намоён бўлиши, илк шаҳар марказларининг пайдо бўлиши, ибодатхоналарнинг жамият маънавий ҳаётидаги мавқеининг ортиб бориши.

5-амалий машғулот. Мулкый тенгсизлик ва ижтимоий табақаланишининг чуқурлашуви, сиёсий ва диний ҳокимиятларнинг жамиятни бошқарувчи кучга айланиб бориши, цилиндр муҳрлар, ёзув.

6-амалий машғулот. Суза мажмуаси ва унинг илк цивилизация тизимида тутган ўрни. Жанубий, Жануби-шарқий ва Шарқий Осиё худудларида илк цивилизациянинг шаклланиши ва тараққиёти хусусиятлари. Хараппа маданияти.

7-амалий машғулот. Триполье-Кукутени, Ямний, Афанаев, Андронов ва бошқа маданиятлар (2 соат).

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (қўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантикий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1-кейс-стади.

Кейс 1. Археология атамасига ким асос солган. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Археология атамасига таъриф. У қандай маънони англатади. Археология атамасини ким муомалага киритган.
- Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини келтиринг.

2-кейс-стади.

Кейс 2. Ер шарида ҳаётнинг пайдо бўлиши ва илк ибтидоий одамларнинг келиб чиқиши шарт-шароитлари

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Ерда ҳаёт қандай пайдо бўлган. Ер шари тарихи ҳақида маълумот келтиринг
- Одамзоднинг ҳайвонот дунёсидан одамзод дунёсига қадам қўйишига сабаб бўлган омилларни изоҳланг

3-кейс-стади.

Кейс 3. Дастлабки гоминидларнинг пайдо бўлиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Гоминидлар атамасига таъриф беринг. У қандай маънони англатади
- Ер юзида топилган дастлабки палеантропологик топилмалар ҳақида маълумот келтиринг ва қиёсий таҳлил қилинг

4-кейс-стади.

Кейс 4. Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилади. ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка ҳудудидаги дастлабки ибтидоий аждодларимизга оид топилмалар ва уларнинг таҳлилини келтиринг.
- Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилиши сабабларини келтиринг

5-кейс-стади.

Кейс 5. Нима сабабдан дастлабки аждодларимиз Африкадан Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида орқали ер юзининг бошқа ҳудудларига миграция қилишган ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка худудида ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ палеолит даври иқлим, шарт-шароитлари ҳақида маълумот келтириш ва уларнинг таҳлил қилиш.
- Яқин ва Ўрта Шарқ худудидаги энг қадимги тош даври ёдгорликлари ва топилмалари

6-кейс-стади.

Кейс 6. Нима сабабдан дастлабки археологик тадқиқотлар Европа хууддида ўтказилган кўпгина археологик даврлар Европа худудид билан боғлиқ сабабларини кўрсатиш

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Европада ўтказилган дастлабки археологик изланишлар уларнинг таҳлилин келтириш.
- Европа худудидан хозирги замон типидagi одамнинг дастлабки топилмаларинг қайд этилиши ва Хомо Сапиенс муаммоси.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни.

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари:

1. Археологик ва тарихий давраштириш муаммоси
2. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар.
3. Археология фанида антропогенез муаммосига оид янги қарашлар.
4. Шарқий Африкадаги археологик топилмаларнинг тарихи.
5. Homo sapiens нинг пайдо бўлиши масаласи
6. Яқин ва Ўрта Шарқ худудида палеолит ва мезолит даври маданиятларининг ривожланиши.
7. Ибтидоий одамларнинг Европа қитъасига тарқалиш жараёнида Яқин Шарқ минтақасининг аҳамияти.
8. Европанинг палеолит ва мезолит даври маданиятлари
9. Европанинг палеолит даври қоятош суратлари

10. Олд Осиёда ишлаб чиқарувчи хўжаликларнинг вужудга келиши муаммолари.
11. “Неолит инқилоби” тушунчасининг мазмун моҳияти жаҳон тарихида неолит даври маданиятларининг ўрни ва аҳамияти.
12. “Цивилизация” тушунчаси. Жаҳон тарихида цивилизациянинг дастлабки ўчоқлари.
13. Месопатамия – икки дарё оралиғида цивилизациянинг вужудга келишининг сабаблари.
14. Ҳинд ва Хитой қадимий цивилизациялари.
15. Юнонистон цивилизацияси
16. Марғиёна Бақтрия цивилизацияси
17. Мезоамерика цивилизацияси
18. Жаҳон антик даври археологияси
19. Шаҳарсозлик маданияти вужудга келишининг археологик маълумотлари асосида ўрганиш услублари.
20. Археология фанида тарихий реконструкция муаммолари.
21. Жаҳон археологик ёдигорликлари ва қадимий маданиятларни ўрганиш ва тарғиб қилиш масаласига муносабат
22. Жаҳон археологиясининг инсоният жамияти тарихи ва цивилизация тараққиётини ўрганишда тутган ўрни ва аҳамияти.
23. Жаҳон археологиясида қўлланиладиган замонавий илмий методик усуллар.
24. Жаҳон археологиясида тарихий реконструкция масалалари.
25. Жаҳон археологияси ва палеоэкология.
26. Археологияда таббий фанлар усулларидан фойдаланш хусусиятлари.
27. Марказий Осиё археологиясида замонавий муаммолар (илк давлатчилик ва шаҳарсозлик маданияти масалалари)
28. Жаҳон археологияси ривожланишнинг умумий таърифи
29. Замонавий археологик тадқиқотлар ва кашфиётлар
30. Жаҳон археологиясининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихи

VII. ГЛОССАРИЙ

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Археология	Archaeology	Археология	Архайос-қадимги ва логос-фан деган маънони англатади
Антикварий	Antiquitates	Антикварий	Римлик муаллифлар юнонча археология термини ўрнида antiquitates-қадимиёт терминини қўллашган.
Қадимиёт	Antiquaries	Древность	Римлик муаллифлар юнонча antiquitates-қадимиёт соҳаси вакиллари эса «antiquaries» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташган.
Олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит	Olduvai, Ashel, Mousterian and Upper Paleolithic	Олдувей, Ашел, мустье и поздний палеолит	Палеолит даври босқичлари.
Клэктон маданияти	Clactonian	Клэктонская культура	мил авв. 550-475 минг йилликларда Европанинг қуйи палеолит даври маданияти
Ўввойилик, варварлик ва цивилизация	Savagery, barbarism and civilization	Дикарство, варварство и цивилизация	Шотландиялик файласуф А. Фергюсон инсоният тарихини учта даврга ажратиб кўрсатган
Неолит, бронза ва илк темир даврлари	Neolithic, Bronze and early Iron Age	Неолит, бронза и РЖВ	Археологик даврлар хисобланади.
Плейстоцэн	Pleistocene	Плейстоцэн	(юнончада πλεῖστος) бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб 11,7 минг йил аввал тугаган геологик даврлардан бири.
Тўртламчи давр ёки антропоген	Quaternary period, or	Червертичный период или	Бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб

даври	anthropogenic	антропоген	хозирга кадар давом этмоқда.
Петрография	Petrography	Петрография	Бу геология фани бўлиб, у тоғ жинсларни ҳар томонлама ўрганади.
Геохронология	Geochronology	Геохронология	Ернинг ёшани йиллар билан ифодалаб бериш
Архей эраси	Archaea	Архей	Геологик даврлардан бири бўлиб, Бу эрада ерда хали хайвон организмлари кам ва ўсимлик организмлари бўлмаган
Кайнозой эраси	Cainozoe	Кайнозой	Учламчи ва тўртламчи даврлардан иборат.
Тўртламчи давр	Quaternary period	Червертичный период	Яъни инсоният пайдо бўлган давр антропоген даври деб ҳам юритилади.
Плейстоцен	Pleistocene	Плейстоцен	Буюк музликлар мавжуд бўлган давр ҳисобланади
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	археология фанида Ното erectus деб юритилади ва 1981 йилда голландиялик олим Э.Дюбуа томоиндан Индонезиянинг Ява оролидан топилган.
Австралопитекус афаренсис	Australopithecus afarensis	Австралопитекус афаренсис	бундан 4-2,5 миллион йил аввал Шарқий Африкада истиқомат этган.
Олдувей	Olduvai	Олдувей	Африка худудида аниқланган дастлабки тош даври маданияти.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Номо ва унга тегишли дастлабки тошқуроллар	Homo and his early work tool	Номо и его ранние орудие труда	2.5 миллион йил аввал Шарқий Африка худудида пайдо бўлади.
Хомо Эргастер-Хомо Эректус	Homo ergaster—Homo erectus	Хомо Эргастер-Хомо Эректус	Ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосиёга дастлабки миграциясини

			бошлаб берган
Селунгур	Selengur	Селунгур	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кулбулоқ ёдгорлиги	Kulbulyak	Кулбуляк	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кадимги тош асри	Paleolith	Палеолит	Қадимги тош даври.
Зинжантроп	Zinjanthropus	Зинжантроп	Танзаниянинг Зинжи қишлоғидан топилган одам..
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	(юнонча “pitekos” – маймун, “antropos” – одам) Индонезиянинг Ява оролидан топилган энг ыадимги одам.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Хитой одами	Sinanthropus	Синантроп	Хитой одами.
Хомо Хабилис	“Homo habilis”	Хомо Хабилис	“ишбилармон одам”.
Хомо Эректус	Homo erectus	Хомо Эректус	тўғри тик юрувчи одам
Антропология	Anthropology	Антропология	Одамни ўрганувчи фан
Ўрта Шарқ атамаси	Near East	Ближний Восток	-(инглиз тилида Middle East) Британиянинг Ҳиндистон ишлари бўйича кўмитаси томонидан 1850 йилда қўлланилган.
Эль-Маслук ёдгорлиги	Monument El Masluk	Памятник Эль-Маслук	1969 йилда Колумбия университети археологлари томонидан Ливаннинг шимолий қисмида топиб ўрганилган.
Убейдия	Ubaid	Убейдия	(плейстоцен даври археологик ёдгорлиги ҳисобланади
Табун ғори	Tabun Cave	Пещера Табун	Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган археологик ёдгорлик.
Кебара ғори	Cave Kebara	Пещера Кебара	ўрта тош даврига оид бўлиб, Исроилдаги Кармел тоғида

			жойлашган. Бундан 60-48 минг аввал ушбу ғор макони аждодларимиз томомнидан ўзлаштирилган
Схул ғор макони	Cave Es Skhul	Пещера Схул	палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, Исроил худудида жойлашган.
Кафзех	Monument Kafzeh	Памятник Кафзех	палеолит даври ёдгорлиги ҳисобланиб, Исроил худудида жойлашган.
Дарраи -Кур	Darrai -Kur	Дарраи -Кур	Афғонистон худудида жойлашган тош даври ёдгорлиги.
Ашел	Ashell	Ашел	палеолит даврининг илк босқичи
Мустье	Moustier	Мустье	палеолит даврининг ўрта босқичи
Ориньяк, Солютре Мадлен ва	Aurignacian, Solutrean and Madeleine	Ориньяк, Солютре и Мадлен	Франция худудида жойлашган палеолит даври ёдгорлиги
Неандертал одами	Neanderthal	Неандертальский человек	илк бора Германиянинг Фелдгофер ғоридан топилган.
Тейжа	Teyzha	Тейжа	(Франция) яқинидаги ғордан топилган суякка ишланган
Ибтидоий санъат	Prehistoric art	Первобытное искусство	п археологик даврлардан бири юқори палеолит даврида вужудга келган
Ласко	Lasko	Ласко	Францияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида мужассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги
Алтамир	Altamir	Алтамир	Испанияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида мужассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги

VIII. АДАБИЁТЛАР

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаётовон бўлади. 3-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд.– Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги 4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2909-сонли Қарори.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли

Фармони.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябр “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.

16. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 25 январдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябр “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-6097-сонли Фармони

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябр “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдагидаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли Қарори.

20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 декабрдаги “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4068-сонли Қарори.

Ш. Махсус адабиётлар

1. Archive Principles and Practice. Crown copyright. 2011.
2. Archives terminology – select terms. Prepared by M. Hadly and M. Gourlir for the ASA Archives Institute, 2006.
3. David Spencer “Gateway”, Students book, Macmillan 2012.
4. English for Specific Purposes. All Oxford editions. 2010ю.204.
5. H.Q. Mitchell “Traveller” B1, B2, MM Publications. 2015. 183.
6. H.Q. Mitchell, Marileni Malkogianni “PIONEER”, B1, B2, MM Publications. 2015. 191.
7. Jhon Ridener. From Polders to postmodernism: an intellectual history of archival theory. USA, 2007.
8. Lindsay Clandfield and Kate Pickering “Global”, B2, Macmillan. 2013. 175.
9. Mamarahimova B.I. Buyuk ipak yo`li - sivilizatsiyalararo muloqot yo`li. O`quv qo`llanma. T. 2010. pdf.
10. Millar, Laura. Appraising and Acquiring Archives. In Archives: Principles and Practices, 115-143. New York: Neal-Schuman, 2010.
11. Saidov Sh. J. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi (Eng qadimgi davrlardan milodiy VII-VIII asrlargacha). O`quv qo`llanma. T.: ToshDSHI. 2010. pdf.
12. Steve Taylor “Destination” Vocabulary and grammar”, Macmillan 2010.
13. Асекретов О.К., Борисов Б.А., Бугакова Н.Ю. и др. Современные образовательные технологии: педагогика и психология: монография. – Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2015. – 318 с.

14. Белкин В.В. Основы геологии. Учебное пособие. Пермь-Березники. 2008. pdf.
15. Белогуров А.Ю. Модернизация процесса подготовки педагога в контексте инновационного развития общества: Монография. — М.: МАКС Пресс, 2016. — 116 с. ISBN 978-5-317-05412-0.
16. Богданов И.И. Палеоэкология. Учебное пособие. М. Изд. «ФЛИНТА». 2011.
17. Гулобод Кудратуллоҳ қизи, Р.Ишмухамедов, М.Нормухаммедова. Анъанавий ва ноанъанавий таълим. – Самарқанд: “Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази” нашриёти, 2019. 312 б.
18. Деревянко А.П. Петрин, В.Т. Таймагамбетов Ж.К. Феномен микроиндустриальных комплексов Евразии Археология этнография и антропология Евразии. М., 2000.
19. Древние памятники Синьцзяна/ Межконтинентальное издательство Китая, 2016.
20. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода “Homo”. Санкт-Петербург. 2011.
21. Ибраймов А.Е. Масофавий ўқитишнинг дидактик тизими. методик қўлланма/ тузувчи. А.Е. Ибраймов. – Тошкент: “Lesson press”, 2020. 112 бет.
22. Игнатова Н. Ю. Образование в цифровую эпоху: монография. М-во образования и науки РФ. – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2017. – 128 с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54216/1/978-5-9544-0083-0_2017.pdf
23. Индия и Центральная Азия (до Исламского периода). Ташкент, 2000.
24. Исакова М. Становление и развитие архивного дела в Узбекистане. Ташкент: НУУз, 2012.
25. Ишмухамедов Р.Ж., М.Мирсолиева. Ўқув жараёнида инновацион таълим технологиялари. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 б.
26. Карапетьянц И.В, Экономические архивы Западной Европы и США до начала XX века. М., 2007. 230 с.
27. Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида. “YURIST-MEDIA MARKAZI” нашриёти. Тошкент. 2008.
28. Лунина С.Б. Археология Средней Азии. Учебное пособие. Ташкент. 1986. pdf.
29. Муслимов Н.А ва бошқалар. Инновацион таълим технологиялари. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: “Sano-standart”, 2015. – 208 б.
30. Общая палеоэкология с основами экологии. Учебное пособие. Под редакцией Г. Н. Киселева. Издание третье, дополненное. Санкт - Петербург. 2005.
31. Олий таълим тизимини рақамли авлодга мослаштириш концепцияси. Европа Иттифоқи Эрасмус+ дастурининг кўмагида.

32. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства и культуры Центральной Азии Ташкент, 2005.
33. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси - давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. Т.2011. pdf
34. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век. Учебное пособие по курсу «Основы археологии». Изд. МГУ.2002.
35. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Ўқув кўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1996. pdf.
36. Сагдуллаев А.С. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. Ўқув кўлланма. Т., 2004. pdf.
37. Сарианиди В.И., Маргуш. Древневосточное царство в стройдельте реки Мургаб. Ашгабад. 2002.
38. Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. Т., 2000. doc.
39. Усмонов Б.Ш., Ҳабибуллаев Р.А. Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини кредит-модуль тизимида ташкил қилиш. Ўқув кўлланма. Т.: “Tafakkur” нашриёти, 2020 й. 120 бет.
40. Хорхордина Т.И., Прозорова В.Б., Мазин К.А. Всеобщая история архивов. Часть 1. М.: РГГУ, 2019.
41. Цеменкова С.И. История архивов России с древнейших времен до начала XX века. Учебное пособие. Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 2015.
42. Чистяков А.А., Макарова Н.В., Макаров В.И. Четвертичная геология. Учебник. М. Изд. «ГЕОС».2000. Djvu.
43. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳарлари тарихи. Дарслик. Тошкент. 2008. pdf.
44. H. Dani. V. M. Masson History of civilizations of Central Asia Volume I. UNESCO Publishing, 1992.
45. Alice Roberts Evolution the human story. London and New York. 2011.
46. Ian Hodder. Theory And Practice In Archaeology. London and New York. 2006.
47. Kevin Greene. Archaeology. London. 2003.
48. Martin Hall and Stephen W. Silliman. Historical archaeology. Oxford. 2006
49. Miriam T. Stark. Archaeology of asia Oxford. 2006
50. Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa Published: Cambridge University Press. 2013
51. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
52. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014
53. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003

54. Деревянко А.П. Петрин, В.Т. Таймагамбетов Ж.К. Феномен микроиндустриальных комплексов Евразии Археология этнография и антропология Евразии. М., 2000.
55. Древние памятники Синьцзяна/ Межконтинентальное издательство Китая, 2016.
56. Индия и Центральная Азия (до Исламского периода). Ташкент, 2000.
57. Ртвеладзе Э.В. Цивилизации, государства и культуры Центральной Азии Ташкент, 2005.
58. Сарияниди В.И. Маргуш. Древневосточное царство в стройдельте реки Мургаб. Ашгабад. 2002.

IV. Интернет сайтлар

1. <http://edu.uz> – Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
2. <http://lex.uz> – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси
3. <http://bimm.uz> – Олий таълим тизими педагог ва раҳбар кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишни ташкил этиш бош илмий-методик маркази
4. <http://ziyonet.uz> – Таълим портали Ziyonet
5. <http://natlib.uz> – Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
6. [https:// www.history.ru](https://www.history.ru)
7. [https:// www.natura.com](https://www.natura.com)
8. [https:// www.archaeology.ru](https://www.archaeology.ru)
9. <https://www.archaeology.com>
10. www.history.ru
11. www.natura.com
12. www.archaeology.ru
13. www.archaeology.com